

વર્ષ : 11 ♦ અંક : 4
જુલાઈ-ઓગસ્ટ 2021
સર્ગ અંક : 64

કર ભલા હોગા ભલા
-છગનભા

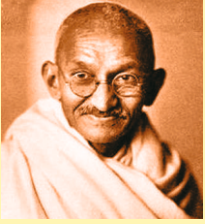

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત્ત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃત્તપત્ર

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

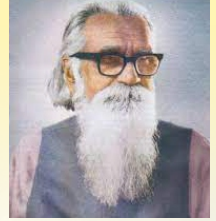
માત્ર સંસ્થાકીય
પ્રસાર માટે

“આપણો આદર્શ તો એ હોય કે આજે દુનિયામાં મોટામાં મોટું ને સારામાં સારું પુસ્તકલાય બનાવી શકીએ. ઈશ્વર એવી શક્તિ આપી રહેશે... પુસ્તકાલયનો દિવસે દિવસે વિકાસ થતો જાય એવું કરજો. એક બે માણસ ઘણો વખત આપનારા હશે તો સારું થશે. ગ્રંથપાલ કોઈ વેપારીને ન રાખજો જે ફક્ત પુસ્તકોને સાચવી શકે. પણ એવો રાખજો કે જે પુસ્તકોને સમજે, તેની પસંદગી કરી શકે. એવો કોઈ સ્વયં સેવક ન મળે તો વધારે રૂપિયા આપજો... પુસ્તકાલયની સમિતિ બરાબર કરજો, એમાં વિદ્વાનોને રાખજો. તો પુસ્તકાલયને જીવંતું રાખવામાં મદદ થશે. સમિતિમાં વ્યવહારબુદ્ધિના માણસો જ હોવા જોઈએ એવો વિચાર ન રાખજો. પુસ્તકાલય કેવું જોઈએ, એને કેમ ઓપ ચડી શકે એ તો વિદ્વાનો જ સમજે.”

મહાત્મા ગાંધી. (ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, ભાગ-૫૬, પૃ. ૧૬)

“પુસ્તકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિની દરમ્યાનગીરી વગર આપણે જ્ઞાન, સંસ્કારિતા, આનંદ અને પ્રેરણા મેળવીએ છીએ, છતાં ગ્રંથપાલ વગરનું પુસ્તકાલય મડદા જેવું છે. ગ્રંથપાલ અસંખ્ય ગ્રંથકારો વચ્ચે અને પ્રજા વચ્ચે આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધી આપનાર ગોર છે. ગોરનો મૂળ અર્થ જો ગુરુ હોય તો એ ગુરુ છે. પણ ગુરુ કરતાં વધારે એ હિતેચ્છુ મિત્ર છે, સ્નેહી છે, સુહૃદય છે. શું ચાલવું ને શું પસંદ કરવું એ શીખવનારને જો આપણે કળાધર કહેતા હોઈએ તો ગ્રંથપાલ કળાધર પણ છે. એનો નિર્લેટુક પ્રેમ આખી પ્રજાને જ્ઞાનસમૃદ્ધ, સંસ્કારી અને દીનસેવક બનાવવા દિનરાત મથે છે. ખૂબ પસંદગીપૂર્વક ઉત્તમ ગ્રંથસંગ્રહ અને ઉત્તમ ગ્રંથપાલની યોજના થઈ હોય તો પ્રજા જોતજોતામાં ચડે. જૂનો જમાનો આજે હોય તો લોકો ગ્રંથપાલને મિત્રવર્ધ તરીકે સંબોધત.”

કાકાસાહેબ કાલેલકર (કાલેલકર ગ્રંથાવલિ, ભાગ ૪, પૃ. ૪૮૩)

કોરોના મહામારીમાંથી માનવજાતને ઉગારવા માટે સમર્પિત બની રહી સેવાઓ આપનારાં મૂઠી ઊંચેરાં વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને બિરદાવીને આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવા તેમજ ઓકિસજન સમૃદ્ધ અને હરિયાળું કેમ્પસ બની રહે તે હેતુસર સર્વ વિદ્યાલય, કડીના કેમ્પસમાં ૨૦૦૧ જેટલા છોડવાઓ મંડળના ચેરમેન શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અને અન્ય પદાધિકારીશ્રીઓના સાંનિધ્યમાં સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર દ્વારા રોપવામાં આવ્યા તે પ્રસંગનાં દ્રશ્યો.

એલ.ડી.આર.પી. આઈ. ટી. એન્ડ આર. ગાંધીનગરનાં પૂર્વ-વિદ્યાર્થિની કૃષ્ણા ટાંક (૨૦૧૫-૧૬થી ૨૦૧૮-૧૯) દ્વારા યુએસએની કેલિફોર્નિઆ સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.ઈ. (કમ્પ્યુટર સાયન્સ)ની ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ એમેઝોન કંપનીની 'સ્ટુડન્ટસ એમ્બેસેડર' તરીકેની પરીક્ષા પાસ કરતાં કંપનીએ તેને સોફ્ટવેયર ડેવલપર એન્જિનિયર તરીકે વાર્ષિક રૂપિયા એક કરોડથી અધિક (\$ ૧૪૪૦૦૦) પગારથી નિમણૂક આપી છે. આ ઉપરાંત કંપનીએ \$ ૮૬૦૦૦ની કિંમતના શેર પણ આપ્યા છે. અભિનંદન.

માત્ર સંસ્થાકીય પ્રસાર માટે

કર મલા હોગા મલા

— ઇગનભા

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત્ત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃત્તપત્ર

વર્ષ : ૧૧, અંક : ૪, જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૨૦૨૧; સળંગ અંક : ૬૪

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

અનુક્રમ

- સંપાદકીય : ઉપેક્ષિત ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલયો મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૧
- શ્રદ્ધાંજલિ : સ્વ. ગણેશભાઈ કા. પટેલ ૭
- ૧. સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી-ગાંધીનગર અને કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ : ઇતિહાસની અટારીએથી : મને સાંભરે રે અચિનભાઈ ડી. પટેલ ૧૦
- ૨. સત્યની શોધમાં અવરોધક પરિબળો તુલસીભાઈ પટેલ ૧૧
- ૩. અદ્ભુત પરિવારના સુબ્રહ્મણ્યમ ચંદ્રશેખર વિહ્લભાઈ અં. પટેલ ૧૩
- ૪. ચક્ષુદાન અને દષ્ટિદાન ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ ૨૮
- ૫. ચક્ષુદાનથી દષ્ટિદાનના પુરસ્કર્તા : ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૩૩
- ૬. ગ્રંથસૌરભ મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૩૭
 - મહર્ષિવેદવ્યાસપ્રણીતં શ્રીમદ્ભાગવતમહાપુરાણમ્ : શ્રીધરીટીકા એવં ગુજરાતીવ્યાખ્યાસહિતમ્ / અનુવાદિકા: વૈદેહી પાર્થિવકુમાર અધ્યારુ.
 - અણદીઠેલી ભોમ / કિશોરસિંહ સોલંકી
- ૭. સંસ્થા સમાચાર ૪૫
 - યુનિવર્સિટી/કોલેજ વિભાગ
 - શાળા વિભાગ

સંપાદકીય

ઉપેક્ષિત ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલયો

તાજેતરના દિવસોમાં રાજ્યના માનનીય મુખ્યમંત્રીશ્રી દ્વારા ગુજરાતના ૫ જિલ્લા - અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, મહેસાણા અને જૂનાગઢ-ઓનાં જિલ્લા ગ્રંથાલયોને સ્માર્ટ ગ્રંથાલયોમાં પરિવર્તિત કરવાની અને પ્રત્યેકને રૂપિયા એક-એક કરોડ ફાળવી આપવાની જાહેરાત કરવામાં આવી છે. આ સમાચાર સૌ ગ્રંથાલય-પ્રેમીઓ, શિક્ષણ-પ્રેમીઓ, સમાજહિતચિંતકો વગેરે માટે હરખ ઉપજાવે તેવા છે. આ દષ્ટિપૂત જાહેરાત માટે ગુજરાત સરકાર આપણાં અભિનંદનની અધિકારી બની રહે છે. પરંતુ આ સંદર્ભે દુઃખદ બાબત તો એ છે કે આ પાંચેય જિલ્લા ગ્રંથાલયોમાં 'જિલ્લા ગ્રંથપાલ' ની જગ્યા જ ખાલી છે. અલબત્ત, કોઈને ચાર્જ સાંપવામાં આવ્યો હશે. કોણ કરશે સ્માર્ટ ગ્રંથાલય ? આજે કેટલાંય સરકારી ગ્રંથાલયોનું ચાર્જ આધારિત સંચાલન કરવામાં આવી રહ્યું છે. આપણે આશા રાખીએ કે આ Mission અને Visonને અગ્રતાક્રમ આપીને રાજ્યનાં બધાં જ જિલ્લા - તાલુકા - ગ્રામ્ય ગ્રંથાલયોમાં આવશ્યક મહેકમની ભરતી કરીને સ્માર્ટ ગ્રંથાલયોમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવે અને આ સાથે જ આપણે સરકારને આગ્રહભરી વિનંતી કરીએ કે 'ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય'ના એક વિશિષ્ટ ગ્રંથાલય Institute of State Importanceની સ્થાપના કરવામાં આવે. આ માંગણી એટલા માટે કે આજે ગુજરાતમાં એક પણ ગ્રંથાલય એવું નથી કે જેમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઈ. સ. ૧૭૯૮માં મુદ્રિત થયેલ પ્રથમ પુસ્તક મોબેદ બહેરામ ફૂત ખુરદે અવસ્તા'થી શરૂ કરી આજદિન સુધી પ્રકાશિત થયેલાં સઘળાં પુસ્તકો અથવા મહત્વપૂર્ણ બધાં જ પુસ્તકો સંગૃહીત હોય ! ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્યનાં મહત્તમ પુસ્તકો ધરાવતા 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

મણિભાઈ પ્રજાપતિ : ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન્સ,

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય,

એલ.ડી.આર.પી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજ કેમ્પસ,

સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬

e-mail : manibhaiprajapati@gmail.com

ફોન : મો. ૯૬૦૧૨૭૩૮૩૬

ગ્રંથાલય' કે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના ગ્રંથાલયમાં પણ કુલ મુદ્રિત થયેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોનાં ૭૦% જેટલાં પુસ્તકો હોવાની સંભાવના છે. આ પૈકીનાં કેટલાંક આદિમુદ્રિત ગ્રંથોનાં કેટલાં પાન ગાયબ થયેલાં હશે તે પણ એક પ્રશ્ન ખરો જ ! આ સૂચિત ગ્રંથાલયના વ્યાપ અને કાર્યયોજના સંબંધી વિગતે ચર્ચા માટે જૂઓ આ લખનાર કૃત 'ગુજરાતમાં સર્વોપયોગી એવું એક ગ્રંથાલય હોય 'સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્ત, વર્ષ ૯, અંક-૧, જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૯ પૃ. ૧-૭ .

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂરિયાત રહે છે કે સ્વસ્થ, સમરસ અને જ્ઞાનસમૃદ્ધ સમાજનિર્માણ માટે વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા પાયાની ઈંટ સમાન અનિવાર્ય છે. ગ્રંથાલયો તો વિશ્વની સંસ્કૃતિઓનાં સંગમતીર્થો તેમજ સંવર્ધન અને સંરક્ષણ કેન્દ્રો છે. દેશ-વિદેશના શિક્ષણવિદો અને શિક્ષણપંચો - Commissionનો વગેરે અનેકાનેકોએ પોતપોતાના ગ્રંથો/અહેવાલોમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને 'જનસમાજનું વિશ્વ વિદ્યાલય', 'પાવરહાઉસ-શક્તિપ્રતિષ્ઠાન' વગેરે તેમજ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોને શિક્ષણ સંસ્થાઓનાં હૃદય સમાન ગણાવેલ છે. કોઠારી કમિશને (૧૯૬૬) તો સ્પષ્ટ ચેતવણી આપતાં પોતાના અહેવાલમાં નોંધ કરેલ શબ્દો 'No new university, college or department should be set up without taking into account its Library needs in terms of staff, books, journals, space etc. Nothing could be more damaging to a growing department than to neglect its Library or to give it a low priority. On the contrary, the Library should be an important centre of attraction on the college or university campus' આંખ ઉઘાડનાર બની રહે છે. આમ છતાં, આજની આપણી કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં ગ્રંથાલયો તો છે, પરંતુ ઘણાં ખરાં આ ગ્રંથાલયો ગ્રંથપાલ વિહોણાં છે. સહાયક વ્યવસાયિક કર્મચારીઓનું પ્રમાણ પણ અપર્યાપ્ત છે. પરિણામે નથી અપેક્ષિત સુનિયોજિત વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવાઈ શકાતું કે નથી સંતોષકારક સેવાઓ પૂરી પાડી શકાતી. ગ્રંથપાલ વગરનું ગ્રંથાલય અર્થહીન બની રહે છે.

આજનાં ગ્રંથાલયો અદ્યતન Information Communication Technologyના વિનિયોગને કારણે 'Libraries without walls' અર્થાત્ વાચકને પોતાના ઈચ્છિત સ્થળે અને સમયે તેને જરૂરી વાચનસામગ્રી/

માહિતી પૂરી પાડવા આવશ્યક હોઈ સજજ બની રહ્યાં છે. ગ્રંથાલયોની આ અસાધારણ અને કલ્પનાતીત સજજતા પાછળ ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોનાં દષ્ટિપૂત પુરુષાર્થ અને અડગ ઘ્યેયનિષ્ઠા તેના પાયામાં રહ્યાં છે તે સ્મરણીય બની રહેલું જોઈએ. આજના ગ્રંથપાલો કસ્ટોડિઅન નહીં, પરંતુ જ્ઞાનસમૃદ્ધ અને પ્રતિબદ્ધ સેવાપરાયણ બની રહેતાં ઉપભોક્તાઓ અને ગ્રંથાલયો વચ્ચેની કડી સમાન છે અર્થાત્ તેમનામાં જ્ઞાનની તૃષ્ણા પણ જન્માવે છે તેમજ તેમની જરૂરિયાતને યથાર્થ રીતે પ્રસન્નચિત્તે સંતોષે પણ છે. જ્ઞાનના વિતરણ દ્વારા સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ ઊભું કરવામાં અને રાષ્ટ્રવિકાસમાં ગ્રંથપાલની ભૂમિકા મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાઈ છે. ગ્રંથપાલ સવાયો શિક્ષક ગણાયો છે. માત્ર ગ્રંથસંગ્રહથી ગ્રંથાલયની વિભાવના સાકાર ન જ થાય. આ માટે આવશ્યક બની રહે છે દષ્ટિપૂત ગ્રંથાલયી અને વ્યવસ્થાતંત્રની. આ સંદર્ભે મહાત્મા ગાંધીની શીખ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. તેમણે ૧૯૩૩માં શેઠ મા. જે. પુસ્તકાલયની શિલારોપણવિધિ કરતાં પ્રસંગોચિત ઉદ્બોધનમાં આપેલ શીખ : "ગ્રંથપાલ કોઈ વેપારીને ન રાખજો કે પુસ્તકોને ફક્ત સાચવી શકે પણ એવો રાખજો કે જે પુસ્તકોને સમજી શકે, તેની પસંદગી કરી શકે એવો કોઈ સ્વયંસેવક ન મળે તો વધારે રૂપિયા આપજો." આ સાથે જ પ્રબુદ્ધ ચિંતક કાકાસાહેબ કાલેલકરે ગ્રંથપાલનાં કાર્યોની સરાહના કરતાં અને ગ્રંથાલયમાં તેની અનિવાર્ય ઉપસ્થિતિ વિશે નોંધલ મંતવ્ય : "પુસ્તકો દ્વારા પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિની દરમ્યાનગીરી વગર આપણે જ્ઞાન, સંસ્કારિતા, આનંદ અને પ્રેરણા મેળવીએ છીએ, છતાં ગ્રંથપાલ વગરનું પુસ્તકાલય મડદા જેવું છે. ગ્રંથપાલ અસંખ્ય ગ્રંથકારો વચ્ચે અને પ્રજા વચ્ચે આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધી આપનાર ગોર છે. ગોરનો મૂળ અર્થ જો ગુરુ હોય તો એ ગુરુ છે પણ ગુરુ કરતાં વધારે એ હિતેચ્છુ મિત્ર છે, સ્નેહી છે, સુહૃદ છે. શું ચાહવું ને શું પસંદ કરવું એ શીખવનારને જો આપણે કળાધર કહેતા હોઈએ તો ગ્રંથપાલ કળાધર પણ છે. એનો નિર્હૃતુક પ્રેમ આખી પ્રજાને જ્ઞાનસમૃદ્ધ, સંસ્કારી અને દીનસેવક બનાવવા દિનરાત મથે છે. ખૂબ પસંદગીપૂર્વક ઉત્તમ ગ્રંથસંગ્રહ અને ઉત્તમ ગ્રંથપાલની યોજના થઈ હોય તો પ્રજા જોતજોતામાં ચડે, જૂનો જમાનો આજે હોય તો લોકો ગ્રંથપાલને મિત્રવર્ધ તરીકે સંબોધત" (કાલેલકર ગ્રંથાવલિ, ભાગ-૪, પૃ. ૪૮૩). સુચિતનીય બની રહે છે.

આજની પરાપૂર્વથી પ્રચલિત પરીક્ષાકેન્દ્રી શિક્ષણપ્રણાલીમાં વિદ્યાર્થી કેટલો બધો એકાંગી થતો જાય

છે તે વિશે આપણે સૌ જાણીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ અને ચિંતિત પણ છીએ. આજના આપણા વિદ્યાર્થીઓ Note Cultureથી પ્રસિદ્ધ છે તેમને Book Culture – Library oriented કરવા માટે – એક જ્ઞાનસમૃદ્ધ વિદ્યાર્થી/નાગરિકના ઘડતર માટે સમૃદ્ધ અને જીવંત સાર્વજનિક તેમજ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો અને તેની સાથે તેના પ્રાણસમાન કાર્યકુશળ, પ્રતિબદ્ધ અને સેવાપરાયણ ગ્રંથાલયીઓ અનિવાર્ય છે. આપણા જાણીતા શિક્ષણવિદ અને હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પૂર્વકુલપતિ ડૉ. દાઉદભાઈ ઘાંચીએ ‘ઉચ્ચશિક્ષણ ક્ષેત્રની જે તકી અને તાકીદ તરફ યુનેસ્કો અને વિશ્વ બેંકે દુનિયા સમસ્તનું જે ધ્યાન દોર્યું છે તેની ગંભીરતા અને આવશ્યકતાઓ જોતાં ગ્રંથપાલ – શિક્ષણ પ્રવર્તકની ૧૦ ભૂમિકાઓ ચીંધી આપી છે : 1. A Facilitator, 2. A Learning Therapist, 3. A Reading Clinician, 4. A Resurce Manager, 5. A Catalyst, 6. A Social Networker, 7. A Techology Savy Professional, 8. A Consultant of Developmental Process, 9. A Co-ordinator of Current Trends in Education, and 10. A Resurce Person for Facility’. જે સંબંધિતો એ ધ્યાને લેવી રહી.

આમ છતાં, દુઃખ તો એ વાતનું છે કે આપણા નીતિ-નિર્ધારકોને ગ્રંથાલય – ગ્રંથપાલની સુદૃઢ સેવાઓની નિસરણી ઉચ્ચતમ સિદ્ધિનાં શિખરો સર કરવામાં ઉપકારક બની રહી હોવા છતાંય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સુનિયોજિત ગ્રંથાલય સેવાઓ માટે ગ્રંથપાલની અનિવાર્ય આવશ્યકતાને નજર-અંદાજ કરતા જોવા મળે છે. સંભવ છે કે રાજ્ય દ્વારા નિર્ધારિત ગાઈડલાઈન્સ – પોલિસી આડે આવતી હોય ! જો આમ જ હોય તો, આવશ્યકતાનુસાર બંધારણમાં પણ ફેરફાર થઈ શકતા હોય તો, રાજ્યના બહુઆયામી અને સ્થાયી વિકાસ માટે, જ્ઞાન આધારિત સમાજના નિર્માણ માટે – વિકાસ માટે – અનિવાર્ય એવાં ગ્રંથાલયોના કરોડરજજુ સમાન ગ્રંથપાલોની નિયુક્તિ માટે પુનઃવિચારણા હાથ ધરી ન શકાય ? આ સાથે જ કરુણતા તો એ છે કે જે સમાજ – શિક્ષકો, અધ્યાપકો, સંશોધકો, વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રજાજનો – ની સેવાઓ માટે ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોની માંગ છે તેમના તરફથી તો કોઈ પ્રતિસાદ જ સાંભળવા મળતો નથી અર્થાત્ અમારે સુદૃઢ અને સુનિયોજિત ગ્રંથાલય સેવાઓની જરૂરિયાત છે, સમૃદ્ધ ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથપાલની આવશ્યકતા છે, અમુક વર્ષોથી અમારા ગ્રંથાલયમાં

ગ્રંથપાલ નથી કે ગ્રંથાલય સેવાઓ સારી રીતે પૂરી પાડવામાં આવતી નથી તે વિશે કોઈ હરફ પણ ઉચ્ચારતું નથી. સૌ અનાસક્ત ! અહીં ગ્રંથાલય પ્રશિક્ષણાર્થીઓની વ્યવસાય માટે માત્ર માગણી નથી, પરંતુ તેના પાયામાં સમૃદ્ધ અને સુનિયોજિત ગ્રંથાલયો થકી જ્ઞાનસમૃદ્ધ સમાજનિર્માણની ઝંખના પણ સંનિહિત છે. આ એટલા માટે કે તેમના પ્રશિક્ષણની ગળથૂંથીમાં ગ્રંથાલય-સેવાના સંસ્કારોનું સિંચન કરવામાં આવ્યું /આવી રહ્યું છે. અમારી આ સંવેદના સંબંધિતો ક્યારે હેયે ધરશે ?

ગ્રંથપાલોની ભરતીની સમસ્યા સંદર્ભે યુવા, ઉત્સાહી અને કર્મઠ ગ્રંથાલયીઓ સર્વશ્રી ડૉ. મહેશ સોલંકી, ડૉ. ભરત ચૌધરી, શ્રી ઉદયન કલાલ વગેરે સૌ ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકો/પ્રશિક્ષિતોના કેટલાંક વર્ષોથી વિનયશીલ પ્રયાસો – સંબંધિત મંત્રીશ્રીઓ, અધિકારીશ્રીઓ, સમૂહ માધ્યમોના અધિષ્ઠાતાઓ / તંત્રીશ્રીઓ વગેરેને મળીને પોતાની વાત સમજાવવી – અભિનંદનીય બની રહે છે. આપણે ઈચ્છીએ કે આપણી આ વાત સત્તાધીશો દ્વારા હેયે ધરવામાં આવે અને આનુષંગિક કાર્યવાહી યથાશીઘ્ર હાથ ધરવામાં આવે

આવો, આપણે સૌ પ્રવર્તમાન સમયમાં ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથપાલોની વર્ષોથી ખાલી પડી રહેલી જગ્યાઓની વિગતો સમૂહમાધ્યમોમાં પ્રગટ થતી રહે છે તેના વાસ્તવનું દર્શન કરીને રાજ્યમાં ગ્રંથાલય સેવાઓ સુદૃઢ કરવા ચિંતન કરીએ :

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથપાલો :

● ગુજરાત સરકાર દ્વારા અનુદાનિત ૮૦% જેટલી કોલેજોમાં ગ્રંથપાલની જગ્યાઓ ખાલી છે, અર્થાત્ ૨૫૦ જેટલી જગ્યાઓ ખાલી છે. પ્રાયઃ વર્ષ ૧૯૮૮થી રાજ્ય સરકાર દ્વારા અનુદાનિત કોલેજોમાં ગ્રંથપાલની ભરતી માટે મંજૂરી આપવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથપાલોના અભાવે સંબંધિત કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના જ્ઞાનસંપાદનમાં થઈ રહેલા નુકસાનની અને ગ્રંથાલયોના અવ્યવસ્થાપનની કલ્પના પણ થઈ શકશે ખરી ? આટલાં વર્ષો વ્યર્થ જ વહી ગયાં ને !

આ પૈકીનાં ઘણાં ખરાં કોલેજ ગ્રંથાલયો ૨૫૦૦૦-૫૦૦૦૦ કે તેથી અધિક પુસ્તકોનો સંગ્રહ ધરાવે છે. આ બધાં ગ્રંથાલયોના સુચારુ સંચાલન માટે સહાયક વ્યવસાયિક કર્મચારીઓ તથા વર્ગ-૪ ના કર્મચારીઓની નિમણૂક માટે કોઈ જ નીતિનિયમો નથી, તેથી સહાયક વ્યવસાયિક સ્ટાફ

માટે ફોર્મ્યુલા ઘડી કાઢીને અમલીકૃત કરવી જરૂરી બની રહે છે. આ એટલા માટે જરૂરી બની રહે છે કે આ બધાં ગ્રંથાલયો ક્વચિત અપવાદ બાદ કરતાં વન મેન શો સમાન છે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી વળી, પોતાની મૂળભૂત ફરજો ઉપરાંત કોલેજની વહીવટીય કામગીરી સંબંધી નાની-મોટી ફરજોની ફરજિયાત સાંપણી ખરી. અરે ! કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં પણ યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરિઅન કે આસિસ્ટન્ટ લાઈબ્રેરિઅનને પણ યુનિવર્સિટી દ્વારા એકાધિક સમિતિઓના સભ્ય કે ખાસ હોદ્દો આપીને વધારાની સેવાઓમાં જ વ્યસ્ત રાખવામાં આવતા હોય છે.

આ વાસ્તવિક સ્થિતિમાં કોઈ ગ્રંથપાલ પોતાની ઈનોવેટિવ સેવાઓની કે વૈચારિક ચેતનાની સુવાસ કે અસ્તિત્વની આગવી ઓળખ કે અનિવાર્ય આવશ્યક જરૂરિયાત કઈ રીતે પ્રસ્થાપિત કરી શકે ? પરિણામે ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલયોની essential need વિલાતી જાય છે

* ખાનગી કોલેજો પૈકી કેટલા ટકા કોલેજોમાં ગ્રંથપાલની નિયુક્તિ કરવામાં આવી હશે અને કેટલાને યુજ્જસી/રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયત પગારધોરણ આપવામાં આવતું હશે તે સંશોધનનો વિષય બની રહે છે. શિક્ષણ અને સમાજ સેવાને વરેલાં કેટલાંક સારાં ટ્રસ્ટોનો અપવાદ બાદ કરતાં લોકમુખે વહેતી વાતો અનુસાર ખાનગી કોલેજો દ્વારા કોલેજ ગ્રંથપાલોની નિયુક્તિ આશરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ આસપાસથી શરૂ કરવામાં આવે છે, જ્યારે અધ્યાપકો માટે આવો મોટો ભેદભાવ રાખવામાં આવતો નથી. આ બંને સંવર્ગ માટે એક સમાન પગારધોરણ હોવા છતાં આ માનસિકતા પ્રવર્તી રહી છે.

*ગુજરાતમાં ૭૦થી અધિક યુનિવર્સિટીઓ, જેમકે અનુદાનિત, ડિમ્ડ, ખાનગી, કેન્દ્રિય વગેરે પ્રકારની કાર્યરત છે. આ પૈકી રાજ્ય સરકાર દ્વારા અનુદાનિત પરંપરાગત ૧૦ યુનિવર્સિટીઓ પૈકી ફક્ત ૨ યુનિવર્સિટીઓ – એમ એસ યુનિવર્સિટી, વડોદરા અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં ગ્રંથપાલની જગ્યાઓ રેગ્યુલર ધોરણે ભરાયેલી છે. આ સંદર્ભે ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આ જગ્યા પ્રાયઃ બે દશકથી ખાલી છે, કચ્છ યુનિવર્સિટીમાં તેના સ્થાપનાકાળ વર્ષ ૨૦૦૩ થી, ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં વર્ષ ૨૦૦૮થી, હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં વર્ષ ૨૦૦૮થી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં વર્ષ ૨૦૧૦થી ગ્રંથપાલની જગ્યા ખાલી છે – આ તો થોડાંક ઉદાહરણો છે. ભક્ત કવિ નરસિંહ મેહતા, ગુરુ ગોવિંદ વગેરે

જેવી કાર્યરત નવી યુનિવર્સિટીઓમાં ગ્રંથપાલની નિયુક્તિ કરવામાં આવી નથી ત્યાં આવશ્યક ગ્રંથાલય સેવાઓ કઈ રીતે પૂરી પાડવામાં આવતી હશે ? એક અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ : કચ્છ યુનિવર્સિટીનું નવનિર્મિત વિશાળ ગ્રંથાલય ભવન દર્શનીય છે, પરંતુ આ ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથપાલ તેમજ અન્ય કોઈ કર્મચારીની યુનિવર્સિટીના સ્થાપનાકાળ(૨૦૦૩)થી આજદિન સુધી રેગ્યુલર ધોરણે ભરતી કરવામાં આવી નથી. – યુનિવર્સિટી દ્વારા ઉચ્ચક પગારથી હંગામી ધોરણે નિયુક્ત કર્મચારીઓ આશાસ્પદ બની રહી સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

એક મોટી વિસંગતતા તો એ છે કે રાજ્યની અનુદાનિત યુનિવર્સિટીઓ પૈકી એક માત્ર એમ એસ યુનિવર્સિટીના યુનિવર્સિટીના ગ્રંથપાલને યુજ્જસી પગાર ધોરણ – પ્રોફેસર સમકક્ષ હોદ્દો અને પગાર ધોરણ આપવામાં આવે છે, જ્યારે રાજ્યની અન્ય યુનિવર્સિટીઓના યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલો માટે રાજ્યનું પગારધોરણ લાગુ પાડવામાં આવે છે, જે ઘણું નિમ્નતમ છે. ભરતી માટે યુજ્જસી નિર્ધારિત લાયકાત નિયત કરવામાં આવેલી છે. જ્યારે કોલેજોના ગ્રંથપાલોને યુજ્જસી પગારધોરણ આપવામાં આવે છે, પરિણામસ્વરૂપે સમયાન્તરે કોલેજ ગ્રંથપાલો પ્રોફેસર સમકક્ષ પગાર મેળવે છે, જ્યારે યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલો તેનાથી ઘણું ઓછું વેતન મેળવે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે યુજ્જસી દ્વારા અધ્યાપકો ઉપરાંત યુનિવર્સિટીના શારીરિક શિક્ષણ નિયામક અને યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરિઅન માટે યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર સમકક્ષ પગાર ધોરણ નિર્ધારિત કર્યું હોવા છતાં, રાજ્ય સરકાર દ્વારા ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે શારીરિક શિક્ષણના નિયામકો માટે યુજ્જસી પગાર ધોરણ સ્વીકારી લીધું, જ્યારે યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરિઅનો માટે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. આ એક વિડમ્બના જ ગણવી રહી !

આ બધી યુનિવર્સિટીઓમાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલ ઉપરાંત સહાયક વ્યવસાયિક કર્મચારીઓ જેમકે મદદનીશ ગ્રંથપાલ, પ્રોફેશનલ આસિસ્ટન્ટ, ટેકનિકલ આસિસ્ટન્ટ વગેરે તેમજ બિન વ્યવસાયિક કર્મચારીઓની જગ્યાઓ પણ મોટા પ્રમાણમાં ખાલી છે. આ સંદર્ભે ખાસ ધ્યાનાર્હ બાબત તો એ છે કે સહાયક વ્યવસાયિક કર્મચારીઓનું પ્રમાણ નક્કી કરતી કોઈ ચોક્કસ ફોર્મ્યુલા કે નીતિનિયમો પણ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલા નથી, પરિણામે વિવિધ યુનિવર્સિટીઓનાં ગ્રંથાલયોમાં વ્યવસાયિક કર્મચારીઓની સંખ્યા અને હોદ્દાના નામકરણમાં ભારે વિસંગતતા પ્રવર્તી રહી છે. ઉ. દા. તરીકે ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને રાજ્યની અન્ય યુનિવર્સિટીઓ, જેમ કે, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, હે.

ઉ. ગુ. યુનિવર્સિટી વગેરેના આસિસ્ટન્ટ લાઇબ્રેરિયનનું પગારધોરણ એક સમાન નથી. ભારે મોટી વિસંગતતા છે, જ્યારે લાયકાત એક સમાન છે.

આ જ રીતે રાજ્યની અનુદાનિત યુનિવર્સિટીઓનાં ગ્રંથાલયો માટે અનુદાન ફાળવવા સંબંધી કોઈ ચોક્કસ નીતિનિયમો નથી. ચિંતાજનક બાબત તો એ છે કે નવી શરૂ કરવામાં આવેલી યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલય માટે ખાસ પ્રોત્સાહક વિશેષ અનુદાન ફાળવવાના સ્થાને યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલ કે ગ્રંથાલય ભવન નથી કે થોડાંક ડિપાર્ટમેન્ટ્સ છે વગેરે કારણોસર શરૂઆતમાં સામાન્ય રકમ ફાળવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદના બજેટમાં આ રકમને અનુદાન નક્કી કરવાનો આધાર તરીકે સ્વીકારીને તેમાં પ્રતિ વર્ષ આશરે ૧૦% જેટલો વધારો કરવામાં આવતાં નવી યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથાલયોને ભારે શોષાવું પડી રહ્યું છે. આમ, નવી અને અગાઉ સ્થાપિત યુનિવર્સિટીઓનાં ગ્રંથાલયોમાં વાચનસામગ્રી, ઉપલબ્ધ સગવડો અને ગ્રંથાલય સેવાઓમાં ભારે વિસંગતતા બની રહી છે - એક મોટી ખાઈ ઊભરી આવી છે. જે તે યુનિવર્સિટી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના હિતને ધ્યાને લઈને આ સમસ્યા હલ કરવી જરૂરી બની રહે છે. આ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે

* કવચિત અપવાદ બાદ કરતાં ખાનગી યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા કેન્દ્રિય ગ્રંથાલયો શરૂ કરવામાં આવતાં ન હોવાથી ગ્રંથપાલની ભરતીનો છેદ જ ઉડાડી દેવામાં આવ્યો છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ પૈકી સારી યુનિવર્સિટીઓ તરીકે ગણવામાં આવતી નિરમા, પીડીપીયુ વગેરે ખાનગી યુનિવર્સિટીઓમાં પણ કેન્દ્રિય ગ્રંથાલયો નથી. શું ખાનગી યુનિવર્સિટીઓને કેન્દ્રિય ગ્રંથાલયની આવશ્યકતામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી હશે કે આંખ આડા કાન !

* સરકારી કોલેજો, જેમ કે સમી, હારીજ, બહુચરાજી, સાંતલપુર વગેરે કોલેજોની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારથી જ ગ્રંથપાલોની ભરતી કરવામાં આવી નથી. સાંતલપુરની કોલેજમાં તો ગ્રંથપાલનું મહેકમ જ મંજૂર કરવામાં આવ્યું નથી, તેથી ભરતીનો પ્રશ્ન જ પેદા થતો નથી એક અંદાજ મુજબ રાજ્યની ૧૧૦ જેટલી સરકારી કોલેજો પૈકી ઘણી કોલેજોમાં ગ્રંથપાલની જગ્યાઓ ખાલી છે.

* ૫૬૦૦+ માધ્યમિક / ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાં ગ્રંથપાલની જગ્યાઓ ઉપર ભરતી કરવામાં આવી નથી. શાળા ગ્રંથાલયો અને શાળા ગ્રંથપાલો તો બાળકોને વાચનરસ વિકસાવવા માટેનાં ધરુવાડિયાં છે તે

કહેવાની જરૂર ખરી ? આમ છતાં શાળા ગ્રંથપાલોની ભરતીમાં સદંતર ઉપેક્ષા કરવામાં આવી રહી છે જાણવામાં આવ્યું છે કે કોઈ શાળામાં શિક્ષક ફાજલ પડે તો તેની નિમણૂક શાળા ગ્રંથપાલની જગ્યા ઉપર કરવામાં આવે છે. ગ્રંથાલય પ્રશિક્ષણ મેળવ્યા વગરની વ્યક્તિની શાળા ગ્રંથપાલ તરીકેની નિમણૂક કઈ રીતે યોગ્ય ગણાય ? આવી નિમણૂકોથી શિક્ષણનું શું ભલુ થશે ?

સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથપાલો :

* સરકારી ગ્રંથાલયો, જેમકે તાલુકા, જિલ્લા અને રાજ્ય મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયોમાં વિવિધસ્તરના ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોની ૧૦૦ જેટલી જગ્યાઓ ખાલી છે

* રાજ્ય ગ્રંથાલય નિયામકની જગ્યા તા. ૧ જૂન, ૨૦૧૨થી ખાલી છે

* રાજ્યના ૩૩ જિલ્લાઓ પૈકી ૭ જિલ્લાઓમાં જિલ્લા ગ્રંથાલયો અને ૫૪ તાલુકાઓમાં તાલુકા ગ્રંથાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં નથી. કાર્યરત જિલ્લા અને તાલુકા ગ્રંથાલયો પૈકી ફક્ત ૨૦ જિલ્લા ગ્રંથાલયો અને ૪૨ તાલુકા ગ્રંથાલયો પોતાની માલિકીનાં ભવનોમાં કાર્યરત છે

* ગુજરાતમાં ૧૮૬૧૮ ગામડાં છે. આ પૈકી ફક્ત ૨૫૬૦ ગ્રામ્ય ગ્રંથાલયોઓને રાજ્ય સરકાર દ્વારા પ્રતિ ગ્રંથાલય દીઠ ફક્ત રૂ. ૧૫૦૦૦ જેટલું અનુદાન આપવામાં આવે છે. આ અનુદાનમાંથી ગ્રંથપાલ તરીકે સેવા આપનારને માસિક માનદેવેતન, સફાઈ કર્મચારી, લાઈટબીલ વગેરેનો ખર્ચ બાદ કરતાં કેટલી રકમ બચશે ? અનુદાન મેળવતાં ગ્રંથાલયોની સંખ્યા ઉપરથી પ્રતિફલિત થાય છે કે ૧૬૦૫૮ ગામડાઓમાં ગ્રંથાલયો નથી અથવા અનુદાનપાત્ર નથી. આ ગામડાંઓને અનુદાનનો લાભ કેમ નહીં ? આ સંદર્ભે ચિંતાકારક એક પ્રશ્ન એ છે કે પ્રાપ્ત માહિતી અનુસાર વર્ષ ૧૯૬૬માં ૩૪૭૨ ગ્રામ ગ્રંથાલયો અનુદાન મેળવતાં હતાં, જ્યારે વર્ષ ૨૦૨૧ માં આ સંખ્યા ઘટીને ૨૫૬૦ થઈ. શું બાકીનાં ગ્રંથાલયો બંધ થઈ ગયાં કે અનુદાનની પાત્રતા ગુમાવી કે અનુદાનની રકમનો અભાવ કે અન્ય કોઈ પ્રશ્નો જવાબદાર છે ?

હકીકતમાં ગામદીઠ સરકારી ગ્રંથાલયની સ્થાપના કરવી જોઈએ અને તેના ગ્રંથપાલોને સરકારી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક સમકક્ષ પગાર-ધોરણ આપવું જોઈએ. ગામ ત્યાં શાળા અને ગ્રંથાલય મેન્ટેટરી બની રહેવાં જોઈએ. આ ગ્રંથપાલ સક્ષમ ગ્રંથાલય સેવાઓ પૂરી પાડવા ઉપરાંત ગામની માહિતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં તેમજ

ખેડૂતલક્ષી સરકારી યોજનાઓ અને અન્ય આનુષંગિક યોજનાઓની જાણકારી તેના લાભાર્થીઓને પહોંચાડવા માટે **KEY RESOURCE PERSON** બની રહેશે - જે તે ગામનો સવાયો ગ્રામસેવક બની રહેશે. આ ગ્રામગ્રંથાલયો પ્રજાના સંસ્કાર ઘડતર કરવા ઉપરાંત સ્થાનિક લોકોને રોજગારી માટે માર્ગદર્શનન પૂરું પાડવા તેમજ વિવિધ પ્રકારની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે માર્ગદર્શન તેમજ સુરુચિશીલ સાહિત્ય પૂરું પાડવાની મહત્ત્વપૂર્ણ કામગીરી કરીને સૌ માટે ઉપકારક બની રહેશે. આ ગ્રામ ગ્રંથાલય ખરા અર્થમાં ગામનું ક્રિયાશીલ જ્ઞાનકેન્દ્ર બની રહેશે. આ પગલું ખૂબ જ લાભદાયી અને દૂરંદેશિતાશીલ બની રહેશે.

* રાજ્ય સરકાર દ્વારા વિવિધ સ્તરનાં ગ્રંથાલયો, જેમકે, વિશિષ્ટ, શહેર ગ્રંથાલય, નગર કક્ષા ગ્રંથાલય, જાહેર શાખા ગ્રંથાલય, મહિલા ગ્રંથાલય, બાળ ગ્રંથાલય વગેરેને અનુદાન પેટે જે રકમ ચૂકવવામાં આવે છે તેમાંથી આ ગ્રંથાલયોના ગ્રંથપાલોને પ્રાથમિક શિક્ષક સમાન પગારની વાત તો દૂર રહી પણ સરકારના વર્ગ-૪ ના કર્મચારી જેટલો પગાર પણ ચૂકવી શકાતો નથી. આ બધાં ગ્રંથાલયો દાનઉપર નભી રહ્યાં છે, પરિણામસ્વરૂપે આ ગ્રંથાલયોની સેવાઓ પણ મર્યાદિત બની રહી છે.

આ કક્ષાનાં અનુદાનિત ગ્રંથાલયો પૈકી કેટલાંક ગ્રંથાલયો શતાબ્દી વટાવી ચૂકેલાં હોવાની સાથે વાચનસામગ્રીનો સમૃદ્ધ ખજાનો ધરાવે છે. કેટલાંક ગ્રંથાલયો તો ૫૦૦૦૦થી એક લાખ કે તેનાથી અધિક પુસ્તકોનો સંગ્રહ ધરાવે છે. પરિણામે તેમનો ઉપભોક્તા વર્ગ પણ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મોટો, પ્રબુદ્ધ અને વૈવિધ્યશીલ રહેતો હોવાથી ગ્રંથપાલ ઉપરાંત સહાયક કર્મચારીઓની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય બની રહેતી હોઈ પ્રાપ્ત અનુદાન પગારખર્ચ (અને તે પણ સરેરાશ વર્ગ-૪ના કર્મચારી જેટલું આપવામાં આવતું હશે કે કેમ ?) અને અન્ય નિભાવખર્ચ પેટે જ વપરાઈ જાય છે.

રાજ્ય સરકારે ગ્રંથાલય સેવાને આવશ્યક સેવા તરીકે સૈદ્ધાન્તિક સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને ગુજરાતના પ્રત્યેક ગામ, નગર, શહેર વગેરેમાં કાર્યરત ગ્રંથાલયો / નવાં ગ્રંથાલયો શરૂ કરીને તેમજ તેમના સ્તર અનુસાર મહેકમ અને પગારધોરણ નક્કી કરીને માધ્યમિક/ઉચ્ચ માધ્યમિક તથા કૉલેજના વિવિધ પ્રકારના સ્ટાફ માટે પગારના ૧૦૦% અનુદાન આપવામાં આવે છે તે મુજબ વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રંથાલયોમાં અનુદાન આપવું જોઈએ. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય

ગ્રંથાલયોને તો રાજ્યના ગ્રંથાલય ખાતાના સીધા અંકુશ હેઠળ સરકારી ગ્રંથાલય તરીકે સ્થાપીને સરકારી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક સમકક્ષ પગાર ધોરણથી ગ્રંથપાલની નિયુક્તિ કરવી જોઈએ. અનુદાનિત ગ્રંથાલયોના સ્થાયી અને સુગ્રાથિત વિકાસ માટે કર્મચારીઓના પગારના ૧૦૦% અનુદાન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષ વિકાસ અનુદાન ફાળવવું જોઈએ આપણે અમેરિકા અને યુરોપની ગ્રંથાલય સેવાઓની પ્રશંસા કરીએ છીએ, પરંતુ ઘરઆંગણે તેવી સેવાઓ ઊભી કરવા માટે તેના વ્યવસ્થાપનને એક આદર્શ તરીકે સ્વીકારીને તેનો અમલ કરતા નથી.

* સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના સક્ષમ અને દૃષ્ટિપૂત વિકાસ માટે રાજ્યમાં 'સાર્વજનિક ગ્રંથાલય ધારો' આવશ્યક જ નહીં, પરંતુ અનિવાર્ય બની રહે છે. આ સંદર્ભે સ્પષ્ટતા કરવી રહી કે છેક ૧૯૬૫ થી શરૂ થયેલી આ વિચારણા વર્ષ ૨૦૦૧માં ગુજરાત વિધાનસભાએ આ ધારો પ્રસાર કરીને પૂર્ણ તો કરી, પરંતુ આશ્ચર્યકારક બાબત એ છે કે આ ધારાની કાયદાકીય જોગવાઈ આજદિન સુધી નિયત ન થઈ શકતાં આ ધારો અમલમાં આવ્યો નથી. શું આ બાબત પણ ઐતિહાસિક રેકર્ડ થશે ! રાજ્યમાં ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ માટે 'રીડ કી હર્ડી' સમાન આ ધારાના અમલમાં આટલી ઉદાસીનતા ગ્રંથાલય સેવાઓના પ્રચાર-પ્રસાર અને ગ્રંથપાલોની ભરતી સંદર્ભે ઘણું કહી જાય છે.

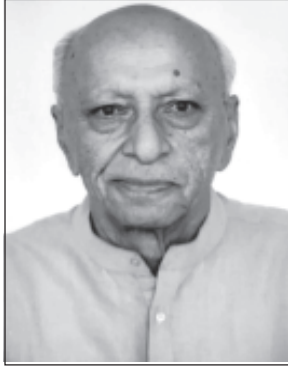
આપણા પ્રબુદ્ધ સમાજચિંતક પ્રો. પ્રવીણ પટેલે તેમના પુસ્તક 'વિશ્વ આધુનિક કેવી રીતે બન્યું ?' (૨૦૨૧)માં યુરોપ/અમેરિકાના દેશો અને આપણી વચ્ચે વિકાસની ખાઈ કેમ વધતી ગઈ તે બાબતે ગહન ચિંતન કરતાં 'કઈ બાબતોમાં ભારતે પશ્ચિમ પાસેથી શીખવાની જરૂર છે' તે તારવી આપતાં કેટલાંક અન્ય તારણોની સાથે નોંધ્યું છે "આપણી વિદ્યાસંસ્થાઓમાં સમાજના જુદા જુદા પ્રશ્નો અંગે ખુલ્લા મનથી મૌલિક અને બારીક ચિંતન કરવાની ક્ષમતા વધે તેવી ઉદારમતવાદી (liberal) કેળવણીને મહત્ત્વ આપવું પડશે" આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે અર્થાત્ જ્ઞાન આધારિત સમાજનિર્માણ માટે વિવિધ સ્તરની ઉચ્ચગુણવત્તાશીલ શિક્ષણ સંસ્થાઓ કે જે તેજસ્વી અધ્યાપકોથી હરીભરી રાખવાની સાથે તેના અનિવાર્ય અંગ તરીકે સમૃદ્ધ, ક્રિયાશીલ અને ઊર્જાવાન ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથપાલોથી સંપન્ન હોવાં આવશ્યક છે.

- મણિભાઈ પ્રજાપતિ

શ્રદ્ધાંજલિ

મૂઠી ઉંચેરા કર્મશીલ અને સહૃદયી શિક્ષક - ગૃહપતિ સ્વ. ગણેશભાઈ કા. પટેલ

આપણા આર્ષગ્રંથ 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા'ના બીજરૂપ મંત્ર 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' ને સાચા અર્થમાં આત્મસાત કરીને તેને જીવનવ્યવહારમાં ક્રિયાન્વિત કરતાં સર્વ વિદ્યાલયનાં શિક્ષકત્વ, ગૃહપતિત્વ તથા આચાર્યત્વને મૂઠી ઉંચેરાં દીપાવનાર અને આ સાથે જ 'ધરતી'ના સમાજહિતૈષી, નિર્ભીક અને જાગરૂક તંત્રી તરીકે સ્વસ્થ સમાજઘડતરમાં યોગદાન આપનાર શ્રી ગણેશભાઈ કાનજીભાઈ પટેલનું અમદાવાદમાં તા. ૧૦ જુલાઈ, ૨૦૨૧ના રોજ અવસાન થતાં સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર દુઃખદ લાગણી અનુભવે છે. પરમાત્મા સદ્ગતના આત્માને શાશ્વત શાંતિ અર્પે અને શોકસંતપ્ત પરિવારજનોને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આપે તેવી સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી-ગાંધીનગરના ચેરમેન અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ એમ. પટેલ અને આ સાથે સમગ્ર સર્વ વિદ્યાલય પરિવારની પ્રાર્થના.

સ્વ. ગણેશભાઈએ પોતાના વતન દેણપમાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ અને ત્યાર બાદ વિસનગરની નૂતન સર્વ વિદ્યાલયમાંથી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો હતો. એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હોવાના નાતે ઉચ્ચશિક્ષણ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાના કારણે ઉનાવા (તા. જિ. ગાંધીનગર)માં પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે પોતાની વ્યવસાયિક કારકિર્દીનો પ્રારંભ કર્યો હતો. વધુ અભ્યાસની જિજ્ઞાસા બળવત્તર બની રહેતાં એકસ્ટર્નલ વિદ્યાર્થી તરીકે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી ઇન્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી. આ ઉપરાંત એસ ટી સી ની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરતાં ડાંગરવાની માધ્યમિક શાળા 'સર્વોદય વિદ્યાલય'માં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. અહીંની નોકરી દરમિયાન બી. એ. પણ થયા અહીં પ્રાયઃ સાડા ત્રણ વર્ષ સુધી સેવાઓ આપ્યા બાદ ઉત્તર ગુજરાતના સુખ્યાત કેળવણીધામ 'સર્વ વિદ્યાલય', કડીમાં

શિક્ષક તરીકે તા. ૧૫ જૂન, ૧૯૫૯ના રોજ જોડાયા અને અહીંથી જ તા. ૩૧ મે, ૧૯૮૩ ના રોજ વયોચિત સેવાનિવૃત્ત થયા હતા. શિક્ષક તરીકેની મૂળભૂત ફરજો ઉપરાંત તેમણે સતત ૨૫ વર્ષ સુધી શાળાના ૫૦૦થી અધિક છાત્રોની સંખ્યા ધરાવતા છાત્રાલયના ગૃહપતિ તરીકે પણ સેવાઓ આપી હતી. તેમના અહીંના કાર્યકાળની

વિશિષ્ટ અને ઉદાહરણસ્વરૂપ ઉપલબ્ધિ એ કે તેમની સેવાઓથી પ્રભાવિત થતાં સંસ્થા દ્વારા તેમને બી. એડ્. માટે ચાલુ પગારે ડેપ્યૂટ કરતાં તેમણે આ ડિગ્રી પ્રથમ વર્ગ સાથે મેળવી હતી. આ ઉપરાંત કારકિર્દીના અંતિમ દશકમાં મંડળ દ્વારા તેમની નિમણૂક 'દ્વિતીય આચાર્ય' - 'હેડમાસ્ટર' પદે કરવામાં આવી હતી. નિવૃત્તિ બાદ પ્રારંભમાં ૧૯૮૩-૮૫ સુધી સર્વ વિદ્યાલય કેમ્પસ, કડીના અને બાદમાં ગાંધીનગરના કડી કેમ્પસ (૧૯૮૫-૮૯)ના 'કેમ્પસ ડાયરેક્ટર' તરીકે નિયુક્તિ કરવામાં આવતાં તેમણે આ હોદ્દા ઉપર પ્રશસ્ય સેવાઓ આપી હતી. એક મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષક તરીકે તેમની આગવી વિશેષતા એ રહી હતી કે તેઓશ્રી એક સારા વાચક હતા, પરિણામે છાત્રાલયમાં સાયં પ્રાર્થના સમયેનાં તેમનાં 'વક્તવ્યો અને લેખનમાં તરોતાજગી અને વિચારશીલતાનાં સહજમાં દર્શન થતાં. તેમણે એક શિક્ષક અને ગૃહપતિ તરીકે છાત્રાલયને શિક્ષણના ધરવાડિયા તરીકે ખરા અર્થમાં આત્મસાત કરતાં છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓના જીવનઘડતરમાં તેમની નોંધપાત્ર ભૂમિકા રહી છે. આ સંદર્ભે ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે પ્રખર કેળવણીવિદ પ્ર. ત્રિવેદીએ છાત્રાલય વિશેના ગણેશભાઈના લેખોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતાં શ્રી ગણેશભાઈને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું છે કે : "છાત્રાલયના પ્રશ્નો અંગે આપની સૂઝ ઊડી છે તે જોઈને ઘણો આનંદ થાય છે... આપની જાણકારી અને તે અંગેની આપની દષ્ટિનો લાભ ગુજરાતના શિક્ષકોને મળે એ ઘણું જ આવકારદાયક છે."

એક સહૃદયી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ શિક્ષક, વત્સલ ગૃહપતિ, વહીવટીય સૂઝ બૂઝ સાથેના આચારવાન આચાર્ય

/ કેમ્પસ ડાયરેક્ટર અને પોતાના બૃહદ કુટુંબના એક જવાબદાર સભ્ય તરીકેની તેમની કાર્યપદ્ધતિ અને સેવાઓની સુવાસની પ્રતીતિ તેમને શિક્ષણવિદો પ્રતિવેદી, અનામી, ડૉ. મફતલાલ પટેલ વગેરેએ લખેલા પત્રો, તેમણે સ્વયં નિખાલસતા સાથે લખેલ આત્મવૃત્ત ‘અતીતના ઓવારેથી’, તેમના સાથીઓ, સ્નેહીજનો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેએ તેમની સાથેનાં સુમધુર સંસ્મરણો વાગોળ્યાં છે તે વગેરેના માધ્યમથી થાય છે. પ્રવર્તમાન કેમ્પસ ડાયરેક્ટર ડૉ. સોમભાઈ પટેલે તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતાં નોંધ્યું છે કે “સર્વ વિદ્યાલયની કીર્તિ ચોમેર ફેલાવવામાં શિક્ષક તરીકે તેમનું મોટું યોગદાન હતું.” આપણા સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળના ચેરમેન અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ કે જેઓશ્રી સ્વ ગણેશભાઈના વિદ્યાર્થી રહી ચૂક્યા છે તેમણે અહોભાવપૂર્વક નોંધ્યું છે : “આજનું મારું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન તેમના શિક્ષણને આભારી છે. અતિશયોક્તિ વગર જણાવું છું કે જેમ ‘રસગુલ્લાં’ કે ‘ગુલાબજાંબુ’નું નામ સાંભળતાં મનમાં પાણી વળે તેવું તેમનું વર્ગખંડમાં તેમનું આગમન અમે અનુભવતા અને વળી ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ કે પૂ સાહેબ તેમના તાસમાં આ બંને મીઠાઈઓનો અચૂક ઉલ્લેખ કરે અને કરે જ ! તેમની યાદદાસ્ત પણ અદ્ભુત ! તેઓશ્રી કોઈ એક વિષયના શિક્ષક સુધી મર્યાદિત ન બની રહેતાં વિદ્યાર્થી ઘડતરમાં ભારે રસ-રુચિ ધરાવતા.” તેમના પ્રાર્થાર્થ રહી ચૂકેલા જાણીતા કેળવણીવિદ્ અને રાષ્ટ્રપતિ પુરસ્કૃત શ્રી મનુભાઈ પટેલે તેમને “અણિશુદ્ધ અધ્યાપક, કર્તવ્યનિષ્ઠ ગૃહપતિ અને છાત્રોના વિકાસ માટે સતત મથતા રહેતા વિદ્યાપુરુષ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ખાસ તો શ્રી ગણેશભાઈના ભત્રીજાઓ વગેરે કે જેઓ કડીમાં તેમના ઘેર રહીને પોતાની ડોક્ટર, એન્જિનિયર વગેરે તરીકેની ઉજ્જવળ કારકિર્દી ઘડી શક્યા છે તેનું શ્રેય આ શ્રદ્ધેય દંપતીને આપવાની સાથે તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી હીરાબહેનને પોતાની બીજી મા તરીકે ઓળખાવતાં જોવા મળ્યાં છે. અરે ! ખુદ ગણેશભાઈએ આ સંદર્ભે ગર્વ અનુભવતાં નોંધ્યું છે કે “માતૃવત પ્રેમ આપીને એ બધાંનાં કાકી મટીને ‘મા’ બન્યાં પરાઈ હંમેશાં એમની આંખમાં આંસુ ઊભરાતાં.”

એક કર્મઠ અને સહૃદય શિક્ષક તથા ગૃહપતિ ઉપરાંત ‘ધરતી’ માસિકના સતત ૧૩ વર્ષ સુધી પ્રતિબદ્ધ તંત્રી તરીકે તેમણે આપેલી સેવાઓની સુવાસની-વૈચારિક ચેતનાની પ્રતીતિ તેમના ગ્રંથ ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’ (૨૦૧૭)ના માધ્યમથી થાય છે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સવિશેષતઃ

સમાજજીવન અને શિક્ષણને કેન્દ્રમાં રાખીને ‘ધરતી’ ઉપરાંત ‘ઉદાત્ત શિક્ષણ’, ‘ગતિશીલ શિક્ષણ’, ‘નૂતન શિક્ષણ’, ‘સર્વપ્રિય’, ‘ઉમિયા જ્યોત’ વગેરે સામયિકોમાં તેમના પ્રગટ થયેલા શતાધિક લેખોના માધ્યમથી થાય છે. આ બધાં સામયિકોમાં વખતોવખત પ્રગટ થયેલા શતાધિક લેખો પૈકી પસંદગીના ૭૦થી અધિક લેખોનું સંકલન-સંપાદન ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં તેમનાં પુત્રી ડૉ. ગીતાબહેન પટેલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં તેમનાં એક કેળવણીવિદ અને સમાજમાં ઘર કરી ગયેલી કુરુદિઓ સામે નિર્મમ વિદ્રોહ કરનાર અને સમયનાં વહેણો સાથે સમાજને કલ્યાણ-પથ તરફ દિશાનિર્દેશ કરનાર અદના સમાજહિતચિંતક સમાજસેવકનાં દર્શન થાય છે. આ બધા લેખોમાં સ્વસ્થ ચિત્તે ડોકિયું કરતાં શિક્ષણ અને સમાજજીવનના વ્યાપક ફલક ઉદા. તરીકે વિદ્યાર્થીઓએ શું વાંચવું, શિક્ષણનું વ્યાપારીકરણ, શિક્ષકની સજ્જતા, ગૃહપતિત્વ, છાત્રાલય, વ્યક્તિતત્ત્વવિકાસ, વ્યસનમુક્તિ, સમાજમાં ઘર કરી ગયેલા કુરિવાજો અને નવા પ્રવેશી રહેલ કુરિવાજો, જેમ કે, જીવતચર્યા’, રીંગ સેરેમની વગેરે દ્વારા વૈભવનાં વરવાં પ્રદર્શનો, ભૂણહત્યા, ગૃહિણીતાલીમ, નારીગૌરવ, પરિવારમાં દાદા-દાદી અને દીકરીનું સ્થાન, અનામતપ્રથા, રાજકારણ વગેરે અનેકવિધ વિષયો ઉપર કરેલું નવપ્રસ્થાનકારક ખેડાણ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. આ બધા પ્રશ્નોની મૂળગામી ચર્યા કરવાની સાથે સાથે લેખકે તેના સમુચિત ઉકેલો પણ દર્શાવી આપ્યા છે. આપણી ઘટતી જતી વાંચનવૃત્તિથી વ્યથિત થઈ તેમણે નોંધેલ શબ્દો, ‘જ્યારે ધોળે દિવસે ભરબજારે ચોપડીઓની દુકાન લૂંટાશે ત્યારે ગુજરાતમાં એક નવી ક્રાન્તિનાં મંડાણ થશે” સાકાર થાય તેવું આપણે ઇચ્છીએ. પ્રસંગોપાત્ત સમાજજીવનના સંબંધિત પક્ષો તેમજ રાજકારણીઓને રોકડું પરખાવી દેતા જોવા મળે છે, જેમ કે, “આપણા આ હલકા અને લુચ્યા તેમજ શરમહીન રાજકારણીઓએ જળોની જેમ દેશની ગરીબ જનતાનું લોહી ચૂસ્યું છે. લોકશાહી માત્ર મત આપવા પૂરતી રહી છે” વગેરે દ્રષ્ટવ્ય બની રહે છે. સાહિત્યિક સંસ્પર્શ ધરાવતા આ લેખોમાં સૂક્તિરત્નો સમ મમળાવવા જેવાં કેટલાંક વિધાનો, જેમ કે, ‘દુઃખનું ટાંકણું જીવનમૂર્તિને સારો ઘાટ આપે છે’ (૨૬), ‘પુરુષાર્થહીન અને પ્રારબ્ધવાદી બનાવે તેવી ભક્તિ શા કામની ?’ (૮૭), ‘શિક્ષક જ શિક્ષણનું સર્વોત્તમ જીવંત સાધન છે’ (૬૪), ‘પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ વચ્ચે કોઈ ઝઘડો નથી. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે’ (૩૧૭), ‘મંત્રી સત્તાસ્વામી, જ્યારે તંત્રી વિચારસ્વામી’ (૨૨૬), ‘છાત્રાલય એ જીવનની

પ્રયોગશાળા અને તાલીમ શાળા છે' (૧૬૪) 'કર્મ' એ જીવનની ઇમારતનો પાયો છે' (૭૪) વગેરે અત્ર-તત્ર ગૂંથાયેલાં જોવા મળે છે, જે લેખકના ગહન વાંચન ચિંતનનાં ઘોંટકા બની રહે છે. સ્વ. ગણેશભાઈના આ વિચારો શિક્ષણ અને સમાજ-સેવા ક્ષેત્રે કાર્યરત યુવાનોને સ્વસ્થ વૈચારિક ચેતના જગાડનાર અનુભવની ખાણરૂપ તથા સમાજઘડતરનો ભોમિયો પુરવાર થાય તેમજ સમાજનિર્માણના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવા ઉદ્દીપક બની રહે તેટલા સત્ત્વશીલ છે. જાણીતા સર્જક મોહનલાલ પટેલે આ ગ્રંથને 'એક સમાજોપયોગી સંદર્ભ ગ્રંથ' ઓળખાવીને નોંધ્યું છે કે "લેખકે સારાચે સમાજને એના કોઈ પણ રૂપને વણસ્પર્શ્યુ રાખ્યા સિવાય આ ગ્રંથમાં ઉતાર્યો છે. સમાજની શુભ રીતિનીતિને સમભાવથી બિરદાવી છે અને કુત્સિત રૂઢિ-રિવાજોને એસિડ (તેજાબ) રૂપ આકરા શબ્દોમાં ખબર લઈ નાખી છે. આ ગ્રંથમાં વિષય - વૈવિધ્ય છે એટલું જ નહીં, એમાં લેખોની માવજત અને પ્રસ્તુતિ પણ કલાત્મક છે જે આ ગ્રંથ અને તેના ગ્રંથકારનાં સત્ત્વ અને તત્ત્વને ઉજાગર કરી આપે છે." આ ઉપરાંત સંપાદિકા ડૉ. ગીતા પટેલે આ ગ્રંથના વિષયવસ્તુને ધ્યાને લઈને આ ગ્રંથ 'સમાજ માટે પ્રથમદર્શક બનશે' તેવો સેવેલ આશાવાદ

પ્રસ્તુત બની રહે છે. આપણે આભારી છીએ ડૉ. ગીતાબહેનના કે જેમણે પોતાના પિતાના વિચારપૂત લેખો આપણને સુલભ કરાવી આપ્યા.

આવા ગરવા સ્વ. ગણેશભાઈના વતનનું ગામ દેણપ, તા વિસનગર, જ્યાં તેમનો જન્મ તા ૨૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૫ના રોજ થયો હતો. પિતા કાનજીભાઈ પટેલ અને માતા રાઈબહેન. તેમનાં પત્નીનું નામ શ્રીમતી હીરાબહેન પટેલ (અવસાન તા ૨ મે, ૨૦૧૫). તેમના પરિવારમાં તેમનાં ત્રણેય પ્રતિભાસંપન્ન સંતાનો નેશનલ સ્કોલર છે. પુત્રો ડૉ. સુરેશભાઈ પટેલ (મો ૯૮૨૫૯૩૮ ૩૮૬), સિવિલ એન્જિનિયર શ્રી દિવ્યાંગ પટેલ (મો ૯૮૭૯૫૧૫૪૫૫) અને એક પુત્રી ડૉ. ગીતા પટેલ (મો ૯૩૭૬ ૧૭૫૧૫૦) અમદાવાદમાં સ્થાયી થયાં છે

આજે ગણેશભાઈ આપણી વચ્ચે સદેહે નથી, પરંતુ તેમનો વિચારવારસો તેમજ એક કર્મયોગી વત્સલ શિક્ષક - ગૃહપતિ તરીકેની તેમની રીતિ-નીતિ આપણા માટે પ્રેરક બની રહેશે. મૂઠી ઊંચેરા સર્વ વિદ્યાલયી સ્વ. ગણેશભાઈને શત્ શત્ વંદન.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨નું ચાલુ)

હકીકત એ છે કે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો સમુદ્ર એટલો વિશાળ અને ગહન છે કે, સંપૂર્ણ જ્ઞાની કોઈ હોઈ શકે જ નહીં. વળી બીજી ભૂલ આપણે એ કરીએ છીએ કે, એક ક્ષેત્રમાં જે સિદ્ધ હોય એમને આપણે સર્વક્ષેત્રના નિષ્ણાત માનીએ છીએ. ખાસ કરીને ધર્મગુરુઓની અવૈજ્ઞાનિક વાતોમાં અંધભક્તો કદી શંકા કરતા નથી! પરિણામે આજે કમ્પ્યુટરયુગમાં પણ અંધશ્રદ્ધાનાં ઘોડાપૂર જોવા મળે છે. તો કરી શું ?

સત્યની શોધ કરનારે કઈ બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ ? એ વિશે વિશ્વવિખ્યાત ફિલસૂફ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના વિચારો માર્ગદર્શક બની શકે છે. તેઓ કહે છે :

Believe only after careful observation

and analysis, when you find that it agrees with reason and conductive to the good and benefit of one and all. Then accept it and live up to it : કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ અને વિશ્લેષણ કર્યા બાદ જ માનશો. જ્યારે તમને લાગે કે તે બુદ્ધિ અને તર્ક સાથે સુસંગત છે તથા વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિ માટે લાભદાયક અને શ્રેયસ્કર છે તો જ એનો સ્વીકાર કરો, ને એને જીવનમંત્ર બનાવો. અસ્તુ.

૧, ઉદયનગર સોસાયટી,
પ્રશાંત સિનેમા પાસે, મહેસાણા-૩૮૪૦૦૨,
મો. ૯૮૯૮૦૮૯૬૩૩

સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, ઠકી-ગાંધીનગર અને
ઠકવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ : ઈતિહાસની અટારીએથી :
મને સાંભરે રે

અધિનભાઈ ડી. પટેલ

મકરસંક્રાન્તિ પુણ્યપર્વણિ પત્રં પુષ્પં ફલં તોયમ્ ની રીતે ભક્તિભાવપૂર્વક સુવર્ણજયંતી ફાળામાં રૂ. ૨૫૧) અંકે રૂપિયા બસો એકાવન નોંધાવતાં આનંદ અનુભવું છું. જોકે આશ્રમમાં ને વિદ્યાલયમાં હું ૧૯૩૨-૩૩ના એક જ વર્ષ માટે રહ્યો-ભણ્યો છું, પણ મારા જીવનઘડતરમાં અને રાષ્ટ્રીય વિચારોના મારે વિશેના સિંચનમાં એ એક વર્ષે ઘણો નિર્ણાયક ભાગ ભજવેલો છે. એથી તો આશ્રમને શાળા તથા તેના વહીવટકર્તાને શિક્ષકો ઉપર ગાયકવાડ સરકારની ભીંસ આવી તેવા કસોટીના સમયમાં પણ માતૃસંસ્થાનું નામ ન આવે તે રીતે અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ મીઠાના સત્યાગ્રહના દિવસો દરમિયાન ગામડે ગામડે પ્રચાર-સાહિત્ય વહેંચવા અને સભાઓ ભરી રાષ્ટ્રગીતો ને ભાષણો દ્વારા પ્રચાર કરવા દિવસોના દિવસો ભમતા. એ જુવાળમાં ભૂખ-તરસ કે ટાઢ-તડકો પણ અમને લાગતાં નહિ! છેવટે અમારામાંના ચારેક જણ ભોયણીથી પકડાઈ ગયેલા અને સ્વ. જુગલભાઈના ભાઈ મહીપતભાઈ તથા હું વીરમગામથી ડોળીને દિવસે પડાયેલા. બધાને વીરમગામ કચેરીની કાચી જેલમાં ભેગા કરેલા. મને યાદ છે સ્ટેશનપરની લોક-અપમાં સર્વપ્રથમ અમને બંનેને પૂરેલા ત્યારે અમારો જવાબ લેવા ડોળીને દિવસે રાત્રે એક વાગે અમને છૂટક છૂટક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરની આગળ બેંચોનેટસજજ બંદૂકવાળા પોલીસ લઈ ગયેલા. સૌથી પહેલો મને કાઢેલો. ઇન્સ્પેક્ટર જે કમરામાં હતા તેની બહાર દરવાજે બંને બાજુએ થોડે થોડો અંતરે ગોઠવેલ બંદૂકધારી દસ દસ પોલીસની હાર વચ્ચે થઈને મને ઇન્સ્પેક્ટર પાસે લઈ ગયેલ. ધાકધમકી ને પૂરતો માનસિક ત્રાસ આપી સંસ્થાનું નામ કઢાવવા તેઓએ પ્રશ્ન કર્યો. એકબે વાર તો બેંચોનેટ છાતીએ અડાડી મારી નાખવાની પ્રયત્નપૂર્વકની બીક પણ બતાવી. છતાં મારી એ વખતની હિંમત ઉપર અને દેશ માટે જાણે ફનાગીરી વહોરવાની તમન્ના માટે મને આજે પણ આશ્ચર્ય ને ગૌરવ થાય છે અને અમારી ઉંમર એ વખતે કેટલી ? માંડ તેર-ચૌદ વરસની. આટલી ઉંમરે આટલું ગજું છગનભાના છાત્રાલયવાસ અને વિદ્યાલયના સંસ્કારસિંચનનું જ પરિણામ! એ દિવસોથી હાથે કાંતી તેમાંથી વણાયેલી ખાદી પહેરવાનો નેડો લાગેલો તે હજી પણ અંશતઃ ચાલુ છે.

પોલીસના અનેક પ્રયત્ન છતાં અમારા બેમાંથી કોઈએ સંસ્થાનું નામ નહિ દીધેલ. લોક-અપની કોટડીમાં એ અંગે

અમે બંનેએ પાકો ને પૂરો નિર્ણય કરી લીધેલ. પોલીસોએ અમને સ્ટેશનના લોક-અપમાં ત્રણેક દિવસ રાખ્યા તે દરમિયાન, આ નિર્ણય તોડાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, છોડી મૂકવાની લાલચ પણ આપી છતાં જમાદારો, ફોજદારો ને ઇન્સ્પેક્ટરનું કંઈ ચાલેલું નહિ. છેવટે અમને વીરમગામ કચેરીની કાચી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા જ્યાં શ્રી કલ્યાણભાઈ વગેરે બીજા ચારેક જણનો ભેટો થયો. એ પછી અમારો કેસ ત્યાંની કચેરીમાં ચાલ્યો. કોઈમડી કે ગોઈમડી કરીને મેજિસ્ટ્રેટ હતા. અમે બધા સગીર ઉંમરના હતા છતાં છ છ માસની કેદ - સાપ્ત કેદ ફટકારી અમને સાબરમતી જેલમાં એક વહેલી સવારની ગાડીમાં ટ્રાન્સફર કરવામાં આવ્યા. મારો-અમારો આ બહુ શુકનવંતો ને ભાગ્યશાળી દિવસ હતો. મને પોતાને સાબરમતી જેલમાં જવાનાં ઘણા દિવસોનાં સ્વપ્ન હતાં તે પૂરાં થતાં જેટલો આનંદ થયેલો તેટલો આનંદ હજી બીજે કોઈ પ્રસંગે થયો નથી ! ૧૯૪૨ની ક્રાંતિમાં વડોદરાની સેન્ટ્રલ જેલમાં ફરી વાર પુરાવાનો પ્રસંગ સાંપડેલો પણ તેય પેલા જેટલો આનંદાનુભવ નહોતો થયો. હસતે મોઢે સ્વેચ્છાએ જેલ ગમન કરવું ને દેશદાઝનાં કાર્યો કરવાં તે કડીનિવાસ દરમિયાન મળેલા ભાવનાભથ્થાને પ્રતાપે જ ! એ વખતની મારી તૈયારી કેટલી બધી ? સાબરમતી જેલમાં ગયા પછી એક દિવસે મારા મોટાભાઈ દંડ ભરવા આવ્યા. એમ કે દંડ ભરીને છોડાવી દઉં. જેલરની રૂબરૂ મને બોલાવવામાં આવ્યો. મેં દેડ ભરીને છૂટવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી અને આનંદપૂર્વક વાર્ષિક પરીક્ષાના આગલા દિવસ સુધી જેલમાં રહ્યો. સગીર ઉંમરના છોકરાઓને લાંબી સજા કરી શકાય નહિ એવા કોઈ મુદ્દા ઉપર અમદાવાદના કોઈ રાષ્ટ્રીય વકીલ-મંડળના અને કડીની સંસ્થાના સહિયારા પ્રયત્નથી અમે છૂટેલા. પણ એ એક અનેરો લ્હાવો હતો.

કલાપીના શબ્દોમાં કહીએ તો -

“લ્હાલી બાબાં સ્મરણ કરવું, એય છે એક લ્હાવો;
માણેલાંનું સ્મરણ કરવું, એય છે એક લ્હાવો.”

તા. ૧૪-૧-૭૦, ઉત્તરાયણ

શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
(સૌજન્ય : ‘સુવર્ણજયંતી : સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળની સુવર્ણ જયંતી નિમિત્તે પ્રગટ થતું સાપ્તાહિક’ વર્ષ ૧, અંક ૨૦ તા. ૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૦)

સત્યની શોધમાં અવરોધક પરિબલો

ગુલસીભાઈ પટેલ

શિક્ષણના અનેક ઉદ્દેશો છે. એ પૈકી સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ સત્યની શોધ છે. ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવન સત્યની શોધયાત્રા હતું. એમની આત્મકથાનું શીર્ષક ‘સત્યના પ્રયોગો’ ખૂબ સૂચક છે.

સત્ય પામવું એ આપણા જીવનનું સર્વોપરી લક્ષ્ય હોવું ઘટે. પરંતુ સત્ય-શોધની યાત્રા સરળ નથી. લક્ષ્ય જેટલું ઊંચું, યાત્રા એટલી જ વિકટ હોવાની. વળી આ યાત્રાના માર્ગમાં અનેક પ્રકારના અવરોધો છે. આ અવરોધોને બરાબર સમજવામાં ન આવે તો આપણે યાત્રાપથ પરથી ભટકી જઈએ, પરિણામે ક્યારેક વિપરીત દિશામાં ચાલવા લાગીએ. મંજિલથી વધુ દૂર જઈએ. એમાં મોટી કડુજતા એ છે કે “ભટકી ગયા છીએ.” એવું જ્ઞાન ન હોવાને કારણે પથિક એવા ભ્રમમાં રહે છે કે પોતે સત્યને મારગ ચાલી રહ્યો છે ! ગાડી રિવર્સ ગિયરમાં હોય ને ચાલુ કરીએ તો શું પરિણામ આવે ?

સત્યની શોધમાં કયા કયા અવરોધો છે, જે વિશે સાવધાન રહેવું જોઈએ? કેટલાક મહત્વપૂર્ણ અવરોધો વિશે ચર્ચા કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

Don't believe in anything simply because you have heard it : તમે માત્ર સાંભળ્યું છે, એટલા પરથી એને સાચું માનશો નહીં.

સત્યની શોધના માર્ગમાં આ સૌથી મોટો અવરોધ છે. આપણી માન્યતાઓનો મુખ્ય આધાર કયો છે ? આપણે પોતે કશું જાણતા નથી, ત્યારે બીજા પર આધાર રાખતા હોઈએ છીએ. કોઈ કશું કહે અને આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ. આપણે તપાસ કરતા નથી કે જે સાંભળ્યું એમાં કેટલું તથ્ય છે ? ખાસ કરીને કાચા કાનના માણસો, બીજાની વાત પર વગર વિચાર્યે વિશ્વાસ મૂકી દેતા હોય છે. પરિણામે ક્યારેક ખોટી વાતને પણ સાચી માની લેવામાં આવે છે. આપણને ન ગમતી વ્યક્તિ વિશે આપણે નિંદા-કૂચલી કરીએ છીએ. કોઈ વાર ઈરાદાપૂર્વક આપણે ખોટી વાતો વહેતી કરીએ છીએ. એમાં આપણા વિરોધીને બદનામ કરવાનો આશય હોય છે. સાંભળનાર વ્યક્તિ એના પર

વિશ્વાસ મૂકે છે, ખોટી વાતને સાચી માની લે છે. પરિણામે નિર્દોષ વ્યક્તિ બદનામ થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ રીતે ઘણી વાર સજ્જન વ્યક્તિઓનું ચારિત્ર્ય હનન થતું હોય છે. ક્યારેક પાછળથી સત્ય હકીકત જાણવા મળતી હોય છે, પરંતુ એ પહેલાં નિરપરાધ યા નિષ્કલંક વ્યક્તિને ઘણો અન્યાય, ઘણું નુકસાન થઈ ચૂક્યું હોય છે. કબીરજી સાચું કહે છે :

एक ने कही, दूसरे ने मानी ।

कहे कबीर दोनों अज्ञानी ॥

ઘણી વાર ખોટી વાતો વહેતી કરનાર માણસનો ઈરાદો ખરાબ હોતો નથી. પરંતુ કબીરજી કહે છે તે પ્રમાણે એ પોતે જ અજ્ઞાની હોય છે! આપણા સમાજનું બહુ મોટું દૂષણ કાનભંભેરણી છે, પરંતુ વક્તા અને શ્રોતા બંને ભ્રમિત યા અજ્ઞાની હોય ત્યારે કોઈ ઉપાય બચતો નથી !

Don't believe in anything simply because it has been handed down for many generations : અનેક પેઢીઓથી ચાલતું આવે છે, એટલા માત્રથી સાચું માનશો નહીં.

મોટા ભાગની માન્યતાઓ આપણને વારસામાં યા પરંપરામાં પ્રાપ્ત થતી હોય છે. અલબત્ત, પરંપરાનું મહત્વ છે. આદિકાળથી આજ સુધીની પ્રગતિ મોટા ભાગે પરંપરા દ્વારા સિદ્ધ થઈ છે. પરંપરાપ્રાપ્ત જ્ઞાનમાં નવી પેઢી થોડુંક ઉમેરે છે, ને આગામી પેઢીને આપે છે. આમ જ્ઞાનયાત્રા પેઢી દર પેઢી આગળ વધતી રહે છે.

પરંતુ પરંપરા જ્યારે સમય-પરિવર્તનને સ્વીકારતી નથી, ત્યારે નકારાત્મક બની જાય છે. પરંપરાપ્રેમીઓને આ વાત સમજાતી નથી, ને જૂનું પકડી રાખે છે, ત્યારે કુ-પ્રથાઓ અસ્તિત્વમાં આવતી હોય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે એવું કહ્યું છે કે, ઇતિહાસ એ ખાતર છે, ખાદ્ય નથી. આ વાત પરંપરા પ્રેમીઓ સમજતા નથી. તેઓ નૂતન તથ્યો પ્રતિ એલર્જી યા અસહિષ્ણુતા દાખવે છે. ખાસ કરીને ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે આ વલણ ખાસ જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેથી અંધવિશ્વાસ પેદા થતા હોય છે. મહાકવિ કાલિદાસે

સરસ કહ્યું છે : ‘પુરાણમ્ ઇતિ ન સાધુ સર્વમ્ ।’ પુરાતન હંમેશાં સાચું જ હોય એવું નથી, તો નૂતન સદા ખોટું હોય એમ પણ નહીં. વળી એથી ઊલટું, એટલે કે પુરાતન બધું ખોટું અને નૂતન બધું જ સાચું : એ પણ બરાબર ન ગણાય. સાર એ છે કે વિવેકપૂર્વક સત્યાસત્યની શોધ કરવી પડે.

Don't believe in anything simply because it is spoken and rumoured by many : અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે અને અફવાઓ ફેલાવવામાં આવી છે, એટલા માત્રથી સાચું માની લેશો નહીં.

આપણે ભલે બુદ્ધિશાળી કહેવાતા હોઈએ, પરંતુ મોટા ભાગના માણસો ઘેટાના ટોળાં જેવા હોય છે. બહુજનસમાજ જે દિશામાં જઈ રહ્યો હોય, એમાં તેઓ પોતે ભળી જતા હોય છે. તેઓ એટલું પણ વિચારતા નથી કે ટોળું ક્યાં જઈ રહ્યું છે ? આપણે એમને કહીએ કે તમે ખોટા છો : તો તેઓ સામો સવાલ કરવાના કે, શું બધા ખોટા ને તમે એકલા જ સાચા ? હવે આનો શો જવાબ હોઈ શકે ? બહુમતીના આધારે ભલે લોકશાહી ચાલતી હોય, પરંતુ બહુમતીના આધારે સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય ન થઈ શકે. બહુમતી જો બે વત્તા બે બરાબર પાંચ કહેતી હોય, તો એ સાચું માની લેવું ? બહુમતી અસ્પૃશ્યતામાં માનતી હોય કે સતીપ્રથા યા પશુબલિમાં માનતી હોય, તો આપણે શું એને સાચી માનવી ? આ તો “વા વાયુ ને નળિયું ખસ્યું.” જેવી વાત છે. બહુમતી રજનું ગજ કરતી હોય છે. તથ્યોને વિકૃત કરતી હોય છે. વળી કરુણતા એ છે કે એ સૌના પર હાવી થઈ જતી હોય છે ! મનોવિજ્ઞાન સાચું કહે છે કે Mob has no mind. અર્થાત્ ટોળાને અક્કલ હોતી નથી. બહુમતી દ્વારા અફવાઓને વેગ મળે છે. બહુમતી કહે કે ગણપતિ દૂધ પીએ છે, એટલે મારે શું સાચું માની લેવું? બહુમતીના કારણે અફવાઓ ઝડપથી ફેલાતી હોય છે. સાચું કહ્યું છે કે : સત્યને પગ હોય છે, જ્યારે અફવાને પાંખો હોય છે ! બીજું, એકની એક વાત વારંવાર કહેવામાં આવે ત્યારે પણ લોકો સાચું માની લેતા હોય છે. પેલા બ્રાહ્મણ પાસેથી ત્રણ ઠગ બકરી પડાવી ગયા જેવી વાત છે. મનોવિજ્ઞાનમાં ગોબેલ્સ પ્રચારની વાત આવે છે. રાજકારણીઓ ચૂંટણીપ્રચારમાં આ પ્રચારકળાનો આશરો લેતા હોય છે. એક જૂઠું, સો વાર કહેવાથી સત્ય બની જાય છે ! પરંતુ ખરેખર સત્ય બની જાય છે ખરું ? સત્યના શોધકે વિચારવું ઘટે.

Don't believe in anything simply

because it is written in holy scriptures : પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં લખવામાં આવ્યું છે એટલા માત્રથી એને સાચું માની લેશો નહીં.

ધર્મગ્રંથોની આપણા પર એટલી બધી ગાઢ અસર છે કે, એમાં લખેલી વાતો આપણે આંખ મીચીને માની લઈએ છીએ. તર્કશાસ્ત્રમાં એને ગ્રંથ-પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ગ્રંથોમાં લખવામાં આવેલ તમામ બાબતો સંપૂર્ણ સત્ય હોય એવું માની લેવાનું ? શા માટે ? ઘણી વાતો કાલગ્રસ્ત (out of date) હોય છે, જે માની શકાય નહીં. આપણે ઘણી વાર દલીલ કરીએ છીએ કે, આ તો વેદમાં લખ્યું છે, કુરાનમાં લખ્યું છે, બાઇબલમાં લખ્યું છે વગેરે. ધર્મગ્રંથોની વાતો બુદ્ધિનાં દ્વાર બંધ રાખીને માની લેવાથી ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા ફેલાય છે. વિડંબના એ છે કે કમ્પ્યુટરયુગમાં અંધશ્રદ્ધા યા ધાર્મિક કટ્ટરતા ઘટવાને બદલે વધતી જાય છે. ગાંધીજીના અંતેવાસી સ્વ. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ ‘સમૂળી કાંતિ’ નામના પોતાના ગ્રંથમાં ધર્મમાં ચાલતી અંધમાન્યતાઓનું બારીક વિશ્લેષણ કરીને અસલી સત્ય પર પ્રકાશ પાથર્યો છે. કોઈક ચિંતકે સરસ વાત કરી છે કે, જો વેદમાં એવું લખ્યું હોય કે બરફ ગરમ હોય છે. તોપણ એ માનવું નહીં.

Don't believe in anything merely on the authority of teachers, elders or wise men : શિક્ષકે, વડીલે કે કથિત ડાહ્યા માણસે કહ્યું છે, માટે માની લેશો નહીં.

જેવી રીતે ધર્મગ્રંથોને પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે એવી રીતે, મોટા કહેવાતા માણસોને પણ પ્રમાણ તરીકે પ્રસ્તુત કરવામાં આવતા હોય છે, જેને તર્કશાસ્ત્રમાં ‘આપ્ત પ્રમાણ’ કહેવામાં આવે છે. આપ્તજન સદા સાચા જ હોય એવું કોણે કહ્યું ? પરંતુ ગુરુ, માતા પિતા, આચાર્યને માન તો આપો, ઉપરાંત એ જે કહે એને સાચું પણ માનો. ગુરુ, વડીલ કે ધર્મપુરુષ જે કહે એમાં શંકા નહીં કરવાની ગીતાજીમાં પણ કહ્યું : સંશયાત્મા વિનશ્યતિ । શંકાશીલ આત્માનો વિનાશ થાય છે. એનો સંદર્ભ જે હોય તે. પરંતુ સત્યશોધનનો પાયો જ સંદેહ છે. આચાર્ય રજનીશ કહેતા માનો નહીં, જાનો । પરંતુ મોટા ભાગના લોકો જાણવા માટેના બૌદ્ધિક પરિશ્રમથી ભાગે છે, ને એમની સામે જે કંઈ રજૂ થાય છે, તે વગર વિચાર્યે માની લેતા હોય છે. આમ આપણે લૌકિક માન્યતાઓનો ભોગ બનીએ છીએ. શિક્ષક, વડીલ કે ગુરુજનોને આપણે સર્વજ્ઞ માનીને ચાલીએ છીએ, પરંતુ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯ પર)

અદ્ભુત પરિવારના સુપ્રત્માણ્યમ્ ચંદ્રશેખર

(Subrahmanyam Chandrasekhar)

વિક્લભાઈ અં. પટેલ

પ્રસ્તાવના

તારાઓ જન્મે છે, જુવાન બને છે, ઘરડા થાય છે અને પ્રાણીઓ અને માનવોની જેમ મૃત્યુ પણ પામે છે. તારાઓનું આયુષ્ય માણસોના આયુષ્યની સરખામણીમાં ખૂબ જ લાંબું છે. કરોડો અને અબજો વર્ષ પછી પણ આખરે તેમની જિંદગીનો અંત આવે જ છે. સામાન્ય રીતે એકવડા બાંધાના માણસો તંદુરસ્ત રીતે દીર્ઘાયુ ભોગવે, તેમ સૂર્યના જેવા દ્રવ્યવાળા એકવડા બાંધાના તારાઓ તંદુરસ્ત રીતે ઘણું લાંબું જીવે છે. વધારે પડતા દ્રવ્યવાળા માણસોને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો રોગ હોય અને તેમની જિંદગીનો અંત પણ સુખદાયી રીતે આવતો નથી તે જ રીતે વધારે પડતા દ્રવ્યવાળા તારાઓનો અંત પણ કરુણ રીતે આવે છે. તંદુરસ્ત લાંબું જીવનારા તારાઓનો અંત શ્વેત વામન (White Dwarf) બનીને આવે છે, જ્યારે વધારે પડતા દ્રવ્યવાળા તારાઓનો અંત ન્યુટ્રોન તારો કે શ્યામ પોલાણ (Black Hole) બનીને આવે છે.

નોબેલ પ્રાઇઝ (Nobel Prize)

ઓક્ટોબર ૧૦, ૧૯૮૩ના રોજ સવારના છ વાગે સ્નાન કરીને બહાર આવ્યા અને ફોનની ઘંટડી રણકી. આટલો વહેલો ખોટો ફોન હશે તેમ માનીને ઉપાડ્યો. સામેના છેડેથી પૂછવામાં આવ્યું, “સ્ટોકહોમથી (Stockholm, Switzerland) જાહેર કરવામાં આવેલા સમાચાર તમે સાંભળ્યા છે?” આ ભાઈએ જવાબ આપ્યો, “ના, મેં કોઈ સમાચાર સાંભળ્યા નથી.” સામેના ભાઈએ જણાવ્યું કે તમને નોબેલ પ્રાઇઝ મળ્યું છે. આ ફોન ઉપાડનાર પ્રો. ચંદ્રશેખર હતા. એ જ્યારે ઓગણીશ વર્ષના હતા ત્યારે મુંબઈથી લંડન જવા માટે ઇટાલિયન સ્ટીમર લોયડ ટ્રિસ્ટિનો (Lloyd Triestino)માં જુલાઈ ૩૧, ૧૯૩૦માં બેઠા. જેને પુસ્તકો ગમતાં હોય અને સંશોધનનો રસ હોય તેના માટે તોફાન વગરની સ્ટીમરની મુસાફરીઓ ખૂબ જ અનકૂળ વાતાવરણ પૂરું પાડે છે. આ મુસાફરી દરમિયાન ચંદ્રશેખરે નીચેનું પરિણામ મેળવ્યું :

જો તારાનું દ્રવ્ય ૧.૪૨ સૂર્યના દ્રવ્યથી ઓછું હશે તો તારાનો આખરી અંત ‘સફેદ વામન’ તારો બનીને આવશે. જ્યારે તારાનું દ્રવ્ય ૧.૪૨ સૂર્યના દ્રવ્યથી વધારે હશે, ત્યારે તે તારાનો અંત સફેદ વામનના બદલે બીજું કંઈક હશે.

જ્યારે આ પરિણામ જાન્યુઆરી ૧૧, ૧૯૩૮ના રોજ રોયલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીની (Royal Astronomical Society) મિટિંગમાં ચંદ્રશેખરે રજૂ કર્યું ત્યારે તે સમયના ખૂબ જ આગળ પડતા અને જાણીતા ખગોળભૌતિકશાસ્ત્રી એડ્ડિંગ્ટને (Eddington) ખૂબ જ ટીકા કરી અને એ મિટિંગમાં ચંદ્રશેખરની હવા કાઢી નાખેલી, પણ આખરે સત્યનો વિજય થયો અને નોબેલ પ્રાઇઝ વહેંચનારી કમિટીએ ખરેખર ખૂબ જ યોગ્ય માણસને નોબેલ પ્રાઇઝ આપ્યું. જન્મદિવસની આથી મોટી ભેટ કઈ હોઈ શકે ?

નોબેલ પ્રાઇઝ સ્વીકારતાં ચંદ્રશેખરે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નીચેની પંક્તિઓ ગાયેલી :

“Where the mind is without fear
and the head is held high;
Where knowledge is free;
into that heaven of freedom,
let my country awake.”

“જ્યાં મન ભય વગરનું છે
અને જ્યાં મસ્તક ઊંચે છે;
જ્યાં જ્ઞાન મફત છે;
એવા સ્વતંત્રતાના સ્વર્ગમાં
મારા દેશને જગાડ.”

જિંદગીની કારકિર્દીની પરાકાષ્ટાએ પણ ચંદ્રશેખરનું મન ભારતમાં જ છે. એવું કહેવાય છે કે ભારત સિવાય કોઈ જગ્યાએ તેમનું મન ન ચોંટતું. આમ છતાંયે વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ, વડાપ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધી અને ભૌતિકશાસ્ત્રી હોમી ભાભાએ જે તે સમયે લાભદાયી અને

પ્રતિષ્ઠાવાળાં પદોની દરખાસ્તો ચંદ્રશેખરને આપેલી, પણ ચંદ્રશેખર ભારત પાછા ન આવ્યા.

તેઓને અંદરઅંદરના ઝઘડાઓમાં તેમની શક્તિનો વ્યય કરવા માગતા ન હતા. તેમને પ્રાથમિક વિષયોને વારંવાર ભણાવવાનું ન ગમતું. સંશોધન માટે તેમના વિષયમાં ચર્ચા કરનાર ભારતમાં કોઈ ન હતું. ચંદ્રશેખર તેમની હાથ નીચે સંશોધન કરવા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને આવકારતા અને તેમને ભારત પાછા ફરવામાં મદદ કરતા અને સારી નોકરીઓ મેળવવામાં પણ મદદ કરતા.

એમની ભારત માટેની લાગણી એમના પ્રણેતા રામાનુજનનો પાસપોર્ટના માપનો ફોટો મેળવવા કરેલો પ્રયાસ દર્શાવે છે. આ એક ભારતને આપેલી ભેટ છે. આ ઉપરાંત રામાનુજનનાં વિધવા પત્નીને શોધી કાઢીને તેમને સારી રીતે રહેવા માટે સરકાર તરફથી પેન્શન અપાવવા માટેનો પ્રયત્ન તેમની લાગણી દર્શાવે છે.

ચેન્નાઈમાં 'રામાનુજન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેથેમેટિક્સ' તેમના જૂના સહાધ્યાયી અલાગાપા ચેટ્ટિયારની મદદથી સ્થાપ્યું. ચેટ્ટિયારના નિધન પછી આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને આર્થિક તકલીફો પડવા માંડી. તેને અસ્તિત્વમાં રાખવા માટે નહેરુને ચંદ્રશેખરે તકલીફો જણાવી અને સરકારની સમયસરની મદદ આવતાં આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ બંધ ન કરવું પડ્યું.

બાળપણ અને કુટુંબ :

ચંદ્રશેખરના અમેરિકન મિત્રો અને સહકાર્યકરો તેમને ટૂંકમાં ચંદ્રા તરીકે ઓળખે છે. આથી આપણે પણ 'ચંદ્રા' તરીકે ઓળખીશું. ચંદ્રાનું કુટુંબ વિદ્વાનોનું કુટુંબ છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે તેમના કાકા સર સી. વી. રામનને પણ નોબેલ પ્રાઇઝ મળેલું. તેમના પિતા ચંદ્રશેખર સુબ્રહ્મણ્યમ્ (ચં. સુ.) પણ બ્રિટિશરાજની ઇન્ડિયન રેલવેના ચીફ ઓડિટર બનેલા અને તેમનાં માતા સીતાલક્ષ્મી (Sitalaxmi) એ પ્રાથમિક શિક્ષણ જ પૂરું કરેલું, પણ તામિલ ભાષાનાં પુસ્તકો ખૂબ જ વાંચતાં અને તામિલ ભાષાના સમાચારપત્રો માટે લેખો પણ લખતાં. તેમના પિતા રેલવેમાં નોકરી કરતા હોઈને વારંવાર બદલીઓ થતી. ચંદ્રાનો જન્મ લાહોર કે જે હાલ પાકિસ્તાનમાં આવેલું છે ત્યાં ઓક્ટોબર ૧૯, ૧૯૧૦ના રોજ થયેલો. તેઓ તેમના કુટુંબમાં પહેલા પુત્ર હોઈને દક્ષિણની પ્રથા પ્રમાણે તેમના દાદા આર. ચંદ્રશેખર અચ્ચરના નામ ઉપરથી નામ ચંદ્રશેખર પાડ્યું. તેમના દાદા આર. ચંદ્રશેખર અચ્ચર કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા. ચંદ્રાને બે મોટી બહેનો, ત્રણ નાની

બહેનો અને ચાર નાના ભાઈઓ હતા જેની વિગતો આકૃતિ-૧માં દર્શાવી છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રમાં ચંદ્રશેખર કુટુંબે ખૂબ જ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે અને તે કુટુંબમાંથી બે જણ સર સી. વી. રામન અને તેમના ભત્રીજા સુબ્રહ્મણ્યમ્ ચંદ્રશેખરને નોબેલ પ્રાઇઝ પણ મળેલાં.

થાનજાવુરની (Thanjavur) નજીકના વૈગાલુથુર(Vaigaluthur) ગામમાં પીથર શેષાદ્રી (Pethar Seshadry) ૧૭૩૦ અને ૧૮૦૦ વચ્ચે રહેતા હતા. તેમના પુત્ર અય્યામુથિઅન (Ayyamuthian) પશ્ચિમના દરિયાકિનારે મલબાર ધનોપાર્જન માટે ગયેલા અને આવીને માનગુડિ (Mangudi) અને પોરસકુડિ (Poraskudi) વચ્ચે ખેતીવાડીને લાયક ૨૦૦ એકર જમીન ખરીદી. આ પછી ઘણા બધા આવ્યા. તેમાં રામનાથે જોયું કે બ્રિટિશરોની નવી કેળવણીની પદ્ધતિથી પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિ આવશે. આથી તેમના દશ વર્ષના પુત્ર ચંદ્રશેખરને તેમના ગામથી પંદર કિલોમીટર દૂર કુંભકોણમ્ (Kumbhakonam)ની હાઈસ્કૂલમાં ભણવા મૂક્યા અને ત્યાં બીજું ઘર શરૂ કર્યું. જેની જવાબદારી તેમનાં સાસુની બાને સોંપી. ખાવાનું અનાજ તેમજ જોઈતી સામગ્રી ગાડામાં ભરીને આપી આવતા. ચંદ્રશેખરે ૧૮૮૧માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી. ચંદ્રશેખર B.A.ની ડિગ્રી માટે મદ્રાસ ક્રિશ્ચિઅન કોલેજમાં જોડાયા. તેમણે અંગ્રેજી, ગણિત અને તમિલ વિષયો રાખેલા. તમિલમાં નાપાસ થયા. તેમણે કુંભકોણમ્ નજીક થિરુવદમેરુથુર (Thiruvadameruthur)ની માધ્યમિક શાળામાં ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. નિયમો બદલાતાં તમિલના બદલે ભૌતિકશાસ્ત્ર રાખીને ૧૮૯૨માં B. A. થયા. વિઝાગાપટમની (Vizagapatam) એ. વિ. એન. કોલેજમાં ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. તેમને ત્રણ બાળકો પણ હતાં. સૌથી મોટો પુત્ર ચં. સુ.ને તેમનાં માતાપિતાની જોડે મૂકીને તેમનાં પત્ની, સી. વી. રામન અને પુત્રી મંગલમ્ને લઈને નોકરીની જગ્યાએ જવા નીકળ્યા. રેલવેની શરૂઆત હતી. ધારવા કરતાં ઘણો વધારે સમય ટ્રેને લીધો.

પ્રો. ચંદ્રશેખર વિદ્યાર્થીઓને ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, દોડવાનું વગેરે શીખવતા અને વિદ્યાર્થીઓને રમતગમતમાં ભાગ લેતાં કરતા. એમનાં પોતાનાં બાળકોને રમતગમતમાં ભાગ લેતા કરી ન શક્યા. તેમને પોતાને વાયોલિન વગાડતાં સરસ આવડતું, પણ તેમનાં બાળકોએ શરૂઆતમાં રસ ન બતાવેલો. પુસ્તકાલયમાંથી વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો લાવતા,

રામન વાંચે રાખતા જ્યારે ચં. સુ. સાહિત્યને લગતાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચે રાખતા.

બાર વર્ષની વયે રામન હાઈસ્કૂલમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા. રામનના પિતાજી જે કોલેજમાં ભણાવતા હતા ત્યાં રામન Intermediate સુધી ભણ્યા. એમના પિતાજીએ તેમના M.Sc.ના અભ્યાસક્રમ માટે લાવેલાં પુસ્તકો પણ રામને પોતાની મેળે વાંચવાનો પ્રયત્ન કરેલો. રામને Intermediate ડિસેમ્બર ૧૯૦૨માં પૂરું કરીને જાન્યુઆરી ૧૯૦૩થી મદ્રાસની પ્રખ્યાત પ્રેસિડન્સી (Presidency) કોલેજમાં જોડાયા. રામનના મોટાભાઈ ચં. સુ. એક વર્ષ અગાઉ પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં જોડાયેલા. B.A. થયા પછી સિવિલ એન્જિનિયરિંગમાં દાખલ થવા માટે ટેસ્ટની તૈયારી કરવા તેમના પિતાજી જોડે વિઝગાપટમ આવ્યા. રામન મોટા પ્રાયોગિક ભૌતિકશાસ્ત્રી (Experimental Physicist) બનવાનાં સ્વપ્નાં જોતા હતા. ચં. સુ.એ ઘરમાં જોયું તો તેમના પિતાએ જમીન ગીરો મૂકીને બંને ભાઈઓની જનોઈવિધિ કરાવેલી અને એક બહેનનાં લગ્ન કરાવેલાં. ફક્ત છ એકર જમીન જ તેમના પિતાજીના નામે રહેલી. આ જોઈને ચં. સુ.ની આંખો ખૂલી ગઈ. રામનને પણ તેમણે પ્રોફેસર થવાનાં સ્વપ્નાં મૂકી દઈને પૈસા કમાવવાનો વિચાર કરવા કહ્યું. તેમણે પણ સિવિલ એન્જિનિયર થવાનું માંડી વાળીને Financial Service Examination આપવાનો વિચાર કર્યો. ચં. સુ. હોશિયાર વિદ્યાર્થી હતા. તેમણે Superior Accounts Examinationમાં પ્રથમ વર્ગ મેળવેલ હોઈને બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાં Deputy Accountant તરીકે બ્રિટિશ રેલવેમાં જોડાયા. આ નોકરી તેમને આખા ભારતમાં જુદી જુદી જગ્યાએ લઈ ગઈ. રામનની કારકિર્દી આથીય ઉજ્જવળ છે. ફક્ત અગિયાર વર્ષની વયે હાઈસ્કૂલમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા. ૧૫ વર્ષે B.A. અને ૧૭ વર્ષે M. A. થયા. Finance Departmentની All India Competitive Examination લીધી. અને આ પરીક્ષામાં તેમનો સર્વશ્રેષ્ઠ સ્કોર હતો. ફક્ત અઢાર વર્ષની વયે Assistant Accountant General બન્યા.

બંને ભાઈઓ ૧૯૦૭માં સરકારી નોકરીમાં જોડાયા અને બંનેને કલકત્તામાં મૂક્યા. બંને ભાઈઓ સાથે રહેતા. ચં. સુ.ની બદલી લાહોર (હાલ પાકિસ્તાનમાં છે) નોર્થર્ન રેલવેના (Northern Railway) આસિસ્ટન્ટ ઓડિટર જનરલ (Assistant Auditor General) તરીકે થઈ. ચંદ્રાનો જન્મ ઓક્ટોબર ૧૯, ૧૯૧૦ના રોજ લાહોરમાં થયો. જ્યારે ચંદ્રા છ વર્ષના હતા ત્યારે ચં. સુ.ની બદલી લાહોરથી લખનૌ થઈ. બે વર્ષ પછી ચં.સુ.ની બદલી ડેપ્યુટી

એકાઉન્ટન્ટ જનરલ (Deputy Accountant General) તરીકે મદ્રાસ (હાલના ચેન્નાઈ) થઈ. ચેન્નાઈમાં આકૃતિ-રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તેમણે મકાન બાંધ્યું. તેનું નામ 'ચંદ્રવિલા.' ચંદ્રવિલા માયલાપોર (Mylapore) જ્યાં વિદ્વાનો, લેખકો, વકીલો, સંગીતકારો અને નૃત્યકારો રહે છે ત્યાં આવેલું છે. ૧૯૨૪માં ચંદ્રવિલામાં રહેવા આવ્યા. બે માળનું અને રસોડા અને જમવાના ભાગ સાથે નવ રૂમનું મકાન છે. ચંદ્રાની રૂમ બીજે માળ હતી. જેમાંથી નાળિયેરીનાં વૃંદો (Grove) જોઈ શકાતાં. આ મકાન એક એકર જમીનમાં હતું. આજુબાજુમાં છૂટાછવાયાં મકાનો હતાં. એક મકાન ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનું હતું. બીજું મકાન ડૉ. ડોરેસ્વામીની વિધવા પત્ની સાવિત્રી ડોરેસ્વામીનું હતું. તેમની પુત્રી લલિતા ચંદ્રાની સાથે ભૌતિકશાસ્ત્ર ભણતાં હતાં અને પછી ચંદ્રા સાથે લગ્ન થયેલાં. તેમના ત્યાં રસોઈયો, માળી અને બીજા બે ઘરકામમાં મદદ કરનારા પણ હતા.

ચંદ્રાનું ઘરમાં પણ ભણાવવાનું શિસ્તવાળું હતું. તેમનાં માતા તેમને તામિલ શીખવતાં. તેમના પિતા ઓફિસે જતા પહેલાં ચંદ્રાને અંગ્રેજી અને અંકગણિત શીખવતા. બપોરના ચંદ્રાનાં માતા ચંદ્રા બરાબર લેશન કરે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખતાં. અંગ્રેજી ભણવાનું ચંદ્રાને ગમતું અને ગણિત તો જાણે લોહીમાં હોય. આપેલા દાખલાઓ કરતાં વધારે દાખલાઓ કરતા. ચંદ્રા આગળ આગળ પણ વાંચતા. જ્યારે સાંજે ઘેર આવીને તેમના પિતાજી લેસન જોવે ત્યારે આપેલાં કરતાં ઘણું વધારે કામ કર્યું હોય. શરૂઆતમાં તેમના પિતાજી દંગ થઈ જતા, પણ પછી ખ્યાલ આવી ગયો કે ચંદ્રા ખૂબ જ હોશિયાર બાળક છે. ચંદ્રા અગિયાર વર્ષના થયા ત્યારે ચેન્નાઈની સારામાં સારી હિન્દુ હાઈસ્કૂલ, ટ્રિપ્લિકેઈનમાં (Hindu High School Triplicane) મૂક્યા. ચંદ્રાને સીધા જ ત્રીજા ધોરણમાં લેવામાં આવ્યા. ચંદ્રાએ જે ફાવે તે અને જ્યારે ગમે ત્યારે જ ઘેર અભ્યાસ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સામાન્ય વિજ્ઞાન ભણવાં ન ગમતાં પણ સમય જતાં આ બધા વિષયોથી ટેવાઈ ગયા. રજાઓ દરમિયાન ભૂમિતિ, બીજગણિત ભણવાં ગમતાં. આ પછી તો હાઈસ્કૂલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ઉનાળામાં જાતે જ કલનગણિત, સામાન્ય વિકલ સમીકરણોનો (Ordinary differential equations) અભ્યાસ કર્યો.

જ્યારે ચંદ્રા પંદર વર્ષના થયા ત્યારે ચેન્નાઈની પ્રખ્યાત જૂની અને જાણીતી પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં પ્રથમ વર્ષના (Freshman) વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયા. ચંદ્રા દશ

વર્ષથી નાના હતા ત્યારે છાપામાં એક સમાચાર શ્રીનિવાસ રામાનુજન સંબંધી પ્રગટ થયા હતા. તેમનાં માતાએ સમાચારમાં જણાવેલું કે, “રામાનુજન મોટા ગણિતશાસ્ત્રી હતા અને બ્રિટનમાં મોટા ગણિતશાસ્ત્રીઓ જોડે કામ કરીને ભારત પાછા આવ્યા હતા અને બે દિવસ પહેલાં તેમનું નિધન થયું હતું.” તેમના કાકા સી. વી. રામન તેમના પિતાને કહેતા હતા કે રામાનુજન સૌથી પહેલા ભારતીય રોયલ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. સી. વી. રામનનું નામ પણ સૂચવાયેલું. ચંદ્રાએ રામનુજન વિશે ઘણું સાંભળેલું હોવાથી ગણિત વિષય સાથે B. A. થવાનો વિચાર કરેલો. ચંદ્રાના પિતાને ગણિતશાસ્ત્રી તરીકે ઉચ્ચ ભવિષ્ય ન દેખાતાં, ભૌતિકશાસ્ત્ર સૂચ્યું. ચંદ્રા ભૌતિકશાસ્ત્ર સાથે B.A.ની ડિગ્રી માટે તૈયાર પણ થયા.

ઘરમાં તેમનાં બા સવારના નાહી-ઘોઈને પંડિત નારેસાશાસ્ત્રીનું વાલ્મીકિ રામાયણનું તમિલ ભાષાંતર બધાં બાળકોને ભેગાં કરીને વાંચી સંભળાવતાં. ચં.સુ. દેખાવડા અને મજબૂત હતા. ઘેર દક્ષિણ ભારતનો પોશાક લૂંગી અને પહેરણ પહેરતા. જ્યારે કામ માટે પાટલૂન (Trousers), પહેરણ (Shirt), ટાઈ અને જેકેટ પહેરતા. તદ્દઉપરાંત મદાસીની ખાસ પાઘડી બંને ભાઈઓ પહેરતા. બ્રિટિશરાજમાં વિજ્ઞાન અને શિક્ષણક્ષેત્રમાં મદાસી પાઘડીવાળા ઘણા બધા હતા. જો નેકટાઈ, પહેરણ, પેન્ટ અને જેકેટ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું નિશાન ગણીએ, તો પાઘડી જૂની સંસ્કૃતિની યાદ ગણાય.

ચંદ્રાનાં કોલેજનાં પહેલાં બે વર્ષ ૧૯૨૫-૧૯૨૭ સારી રીતે ગયાં. ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત આ વર્ષો દરમિયાન ભણ્યા. ચંદ્રાને ઘણા બધા વિષયોમાં તેમના વર્ગમાં સૌથી સારો ગ્રેડ મળતો. અંગ્રેજીનાં પણ ઘણાં બધાં જાણીતાં પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યાં છે અને એમના ભાઈઓને પણ વાંચી સંભળાવ્યાં છે. પૂરતો સમય ન હોઈને સંસ્કૃત માટે તેમને મદદ લેવી પડેલી. B. A. (Hons) માટે સ્કૂલ શરૂ થતાં ગણિતના અને ભૌતિકશાસ્ત્રના વર્ગોમાં જવા માંડ્યા. ૧૯૨૭ની ઉનાળાની રજાઓમાં આર્નોલ્ડ સોમરફેલ્ડનું (Arnold Sommerfeld) પુસ્તક, “એટમિક સ્ટ્રક્ચર એન્ડ સ્પેક્ટ્રલ લાઇન્સ (Atomic Structure and Spectral lines)” વાંચ્યું. દરરોજ કોલેજની લાઇબ્રેરીમાં જઈને માસિકો જેવાં કે નેચર (Natur) અને ફિલોસોફિકલ (Philosophical) વાંચતા. ૧૯૨૮માં તેમના કાકા સી. વી. રામનને ભૌતિકશાસ્ત્રનું નોબેલ પ્રાઇઝ મળ્યું. તેઓ પ્રથમ ભારતીય વૈજ્ઞાનિક હતા. જેમને આવું ઇનામ મળ્યું હોય. ચંદ્રા ICS

થઈને મોટી સરકારી નોકરીમાં જોડાય તેવી ચંદ્રાના પિતાની ઇચ્છા હતી, પણ હવે તો ચંદ્રાની મોટા વૈજ્ઞાનિક બનવાની ઇચ્છા ખૂબ જ પ્રબળ બની. તેમના કાકાના રસ્તે ચાલવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ. રામન બેંગ્લોર જતાં મદાસ તેમના મોટાભાઈને ત્યાં રોકાયેલા. ચંદ્રા તેમને મળ્યા. ઉનાળાની રજાઓમાં રામનની સાથે કલકત્તા ગયા. રામનની એસોસિએશન ફોર ધી કલ્ટિવેશન ઓફ સાયન્સ (Association for the cultivation of Science) જ્યાં ‘રામન અસર’ શોધાયેલી ત્યાં કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. રામને તેમના ભત્રીજાને પ્રાયોગિક ભૌતિકશાસ્ત્ર ભણી આકર્ષવા માટે તેમની હાથ નીચે કામ કરનારને ચંદ્રાને બધું સારી રીતે સમજાવવા કહેલું. ચંદ્રા તેમના કાકાને ત્યાં રહેતા. બંને જણ સાથે ચાલવા જતા ત્યારે રામન તેમની શોધની બધી જ વાતો ચંદ્રાને જણાવતા. ચંદ્રાથી કોઈ સાધન તૂટી ગયું અને ચંદ્રાને પ્રાયોગિક ભૌતિકશાસ્ત્રમાં રસ ન હોઈને ચંદ્રાનો પ્રાયોગિક ભૌતિકશાસ્ત્ર માટેનો ઉત્સાહ ઘટી ગયો.

રામનના વિદ્યાર્થી ડૉ. કે. એસ. ક્રિશન (K. S. Krishan) જોડે મિત્રાચારી થઈ જે આજીવન ચાલી. ખૂબ જ જાણીતા જર્મન ગણિતિય ભૌતિકશાસ્ત્રી (Mathematical Physicist) અને પ્રખર શિક્ષક આર્નોલ્ડ સોમરફેલ્ડ પ્રેસિડન્સી કોલેજની મુલાકાતે આવવાના છે તે માહિતી ડૉ. ક્રિશને ચંદ્રાને આપી. ચંદ્રાએ સોમરફેલ્ડનું ભાષણ સાંભળવા ટાઈમ કાઢ્યો અને તેમને અનુકૂળ સમયે બીજા દિવસે જ્યાં ઊતરેલા તે હોટેલે તેમને મળવા ગયા. ચંદ્રાએ પોતે શું કરી રહ્યા છે અને શું કરવા માગે છે તે પણ જણાવ્યું. ચંદ્રાએ તેમનું સ્પેક્ટ્રલ લાઇન્સને લગતું પુસ્તક વાંચ્યું છે તે પણ જણાવ્યું. સોમરફેલ્ડે ચંદ્રાને જણાવ્યું કે તે તો બધું જૂનું થઈ ગયું. ચંદ્રાએ ક્વોન્ટમ મીકેનિક્સ વિશે વાંચવું જોઈએ. ચંદ્રાએ ક્વોન્ટમ મીકેનિક્સનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો અને ‘The Compton Scattering and the New statistics’ના મથાળે નીચે સંશોધન પેપર તૈયાર કરીને ફિલોસોફિકલ મેગેઝિન (Philosophical Magazine)ને મોકલી આપ્યું. થોડાક સુધારાવધારા સાથે પ્રસિદ્ધ થયું. ઓગણીસ વર્ષના બીજા વર્ષના ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થી માટે ખૂબ જ સરસ ગણાય. જ્યારે ભૌતિકશાસ્ત્રના પ્રોફેસરે કોલેજ એસેમ્બલીમાં આ સમાચાર જાહેર કર્યા, તે જ દિવસથી ચંદ્રા નામાંકિત વ્યક્તિ બન્યા.

ક્વોન્ટમ થિયરી (Quantum Theory) ઉપર સરસ નિબંધ લખવા માટે પ્રો. આપ્પા રાવે ચંદ્રાને ઇનામમાં એક્ઝિન્ગટનનું લખેલું પુસ્તક, ‘The Internal Constitution of Stars’ ભેટમાં આપેલું. આ પુસ્તક વાંચતાં ‘સફેદ

વામન' તારાઓ વિશે ચંદ્રાને જાણવા મળ્યું. આ રીતે ચંદ્રાને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં રસ પડવા માંડ્યો. અલ્હાબાદ કોંગ્રેસમાં ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રી મેઘનાથ સહાને મળવાનું થયું. મેઘનાથ સહા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓનું ગ્રૂપ સંશોધન માટે તૈયાર કરી રહ્યા હતા. મેઘનાથ સહાએ ચંદ્રાને સાંજના જમવા માટે અને તે ગ્રૂપમાં જોડાવા માટે આમંત્રણો આપ્યાં.

જર્મન ભૌતિકશાસ્ત્રી વર્ન હેસનબર્ગ જે “Uncertainty Principle”ના નિયમ માટે મશહૂર છે. તે મદ્રાસની મુલાકાતે આવેલા. સાયન્સ સ્ટુડન્ટ એસોસિયેશનના (Science Student Association) સેક્રેટરી તરીકે ચંદ્રા હેસનબર્ગને મદ્રાસની ટ્રિસ્ટ જગ્યાઓએ ફરવા લઈ ગયેલા. આ બધું પાકે પાવે ચંદ્રાને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્ર (Astrophysics) ભણી લઈ જતું હતું.

અભ્યાસમાં ચંદ્રાના સારા માર્ક્સ અને સંશોધન પ્રેસિડન્ટની કોલેજના અંગ્રેજ આચાર્ય ફાયસનના (Fyson) ધ્યાનમાં આવ્યું. જવાહરલાલ નહેરુએ મદ્રાસની બીચ ઉપર નેશનલ કોંગ્રેસની મિટિંગ બોલાવેલી અને ચંદ્રાએ આ મિટિંગમાં હાજરી આપેલી. આના માટે ડૉ. ફાયસને ચંદ્રાને દંડ કરેલો. આમ છતાંયે ડૉ. ફાયસને ચંદ્રાનું નામ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાની બ્રિટનમાં અભ્યાસ કરવા માટે Special scholarship માટે મોકલી આપ્યું. આ સ્કોલરશિપમાં ઇંગ્લેન્ડ જવા-આવવાનું ભાડું પણ આવી જાય. ચંદ્રા રામાનુજનને મોટા ગણિતશાસ્ત્રી ગણતા હોઈ, ચંદ્રાએ રામાનુજન જ્યાં ગયેલા તે ટ્રિનિટી કોલેજ, કેમ્બ્રિજ પસંદ કરી. ચંદ્રાના કામથી પરિચિત હોઈને પ્રો. ફોવલરે (Fowler) ચંદ્રાના Ph.D.ના ગાઈડ થવાની તૈયારી બતાવી.

ચંદ્રાનાં માતૃશ્રીની તબિયત સારી ન હોઈને ચંદ્રા મનમાં જવું કે ન જવું તે નક્કી કરી શકતા ન હતા. ઘણા મિત્રો અને સંબંધીઓ ન જવા માટે કહેતા જ્યારે તેમનાં બાએ કહ્યું, “તે દુનિયા માટે જન્મ્યો છે – મારા માટે નહિ.” રામાનુજનની જેમ ભારતની નામના મેળવી લાવવા માટે ચંદ્રાએ જવું જોઈએ તેમ તેમનાં બા માનતાં હતાં. તદ્દઉપરાંત સી. વી. રામનની મદદ વગર સી. વી. રામન કરતાં વધારે તપી ઊઠે તેમ તેમનાં માતૃશ્રી ઇચ્છતાં.

ભારે હૃદયે ચંદ્રાએ ઇંગ્લેન્ડ જવાનું નક્કી કર્યું. સંબંધીઓનું મોટું ટોળું, ચંદ્રાના શિક્ષકો અને મિત્રો મદ્રાસ સ્ટેશને ચંદ્રાને વિદાય આપવા એકઠા થયા. ચેન્નાઈથી મુંબઈ જતી ટ્રેનમાં વિદાય લીધી. જુલાઈ ૩૧, ૧૯૩૦ના રોજ ઇટાલિયન દરિયાઈ જહાજ લોયડ ટ્રિસ્ટિનો (Lloyd Triestino)થી મુંબઈથી ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા.

ભૂમધ્ય સમુદ્રનું પાણી ઊંડાં વાદળી રંગનું લાગતું હોઈને કોઈ પણ પ્રભાવિત થાય. સી. વી. રામન પ્રભાવિત થયેલા અને ‘રામન અસર’ શોધી શકેલા. ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન તેમના ભત્રીજા ચંદ્રા માટે થાય છે. જેને વાંચવું અને સંશોધન કરવું ગમે છે તેને તોફાન વગરની દરિયાઈ મુસાફરી વાતાવરણ આપે છે. જ્યારે ઘણા બધા મુસાફરો નહાતા, ગપ્પાં મારતા, મજાથી સમય વિતાવતા ત્યારે ચંદ્રા તેમના સંશોધનના કામમાં મશગૂલ જ હતા. કોઈ કોઈ વખત ડેક ઉપર તેમનાં પુસ્તકો સાથે તાજા હવા માટે જતા, પણ મોટો વખત તેમની કેબિનમાં બેસીને ગંભીરતાથી સંશોધન કરતા.

ચંદ્રાએ એકિન્ગટનના પુસ્તક, “The Internal Constitution of stars”નો બરાબર અભ્યાસ કરેલો. તારાઓ જુદા જુદા તબક્કામાંથી પસાર થઈને મૃત્યુ પામે છે. તેમની જિંદગીના અંતે, ઘણા તારાઓ “સફેદ વામન (White dwarf)” તારાઓ બને છે. સફેદ વામન તારાઓ ખૂબ જ નાના હોય છે અને તેમની ઊર્જાનું વિસર્જન અલ્ટ્રાવાયોલેટ તરંગ લંબાઈએ થતું હોઈને દૂરબીનથી જોતાં આ નાનો તારો સફેદ દેખાય છે. આથી આ તારાને શ્વેત વામન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વ્યાધ (Sirius)નો જોડીદાર તારો સફેદ વામન તારો છે. (Fowler) ફોવલરના સંશોધન પેપરમાંથી કઈ રીતે સફેદ વામન તારો બને તે વાંચેલું.

તારાઓના અંદરના બંધારણના પ્રશ્નોના જવાબ ક્વોન્ટમ યંત્રશાસ્ત્ર અને સાપેક્ષવાદનાં પરિણામો વાપરીને મળી શકે. દરિયાઈ મુસાફરી દરમિયાન ચંદ્રા તારાઓ કઈ રીતે સફેદ વામન તારાઓ બને છે તેનો જ વિચાર કરતા હતા. મુસાફરી પૂરી થાય તે પહેલાં તેમણે જો તારાનું દ્રવ્ય ૧.૪ સૂર્યના દ્રવ્ય કરતાં ઓછું દ્રવ્ય હોય તો તે તારો સફેદ વામન તારો બનશે. આ બધું વ્યવસ્થિત લખીને અમેરિકન Astrophysical Journalમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યું અને તેમણે સ્વીકારીને પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું.

લંડન પહોંચ્યા. તેમના Ph.D.ના ગાઈડ પ્રો. ફોવલર બે મહિના માટે બહાર હોઈને ચંદ્રાને ખૂબ જ અઘરું પડ્યું, પણ આખરે બધું ઠેકાણે પડ્યું. ચંદ્રાએ સંશોધનનું કામ ચાલુ રાખ્યું અને બુકસ્ટોરમાંથી પી. એમ. ડિરાકનું લખેલું, “Principles of Quantum Mechanics” ખરીદી લાવીને પહેલા પાનાથી છેલ્લા પાના સુધી બરાબર વાંચીને તૈયાર કર્યું. ડિરાક, એકિન્ગટન, રથરફોર્ડ (Rutherford) અને લિટલવૂડના વર્ગોમાં જવાનું શરૂ કરી દીધું. ડિરાકનાં ભાષણો સરસ મજાનું સંગીત સાંભળતા હોઈએ તેવાં

અનુભવતા હતા. એકિંગટનનાં ભાષણોમાં કટાક્ષ, મજાક હોય જ. ટ્રિનિટી કોલેજમાં ચંદ્રાનું કામ ખૂબ જ નિયમિત હતું. સવારના સાતથી સાંજના દશ તો ખરા જ, કોઈ કોઈ વખત ઘરની યાદ આવી જતી અને તેમની બાની તબિયતનો વિચાર કરતા. તે સમયે ઝડપી ફોનની સગવડ ન હતી. પત્ર લખો અને ટપાલમાં મૂકો. એક મહિને ઘેર પહોંચે. ઘરની યાદ ન આવે તેટલા માટે સંશોધનમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા. ફોવલર ન આવે ત્યાં સુધી ડિરાક જોડે કામ કરતા. ડિરાક શાંત મગજના અને ઓછું બોલનારા હતા જે ચંદ્રાના સ્વભાવને અનુકૂળ હતું. કોઈ કોઈ વખત રવિવારના ડિરાક અને ચંદ્રા ખેતરોમાં ચાલવા જતા અને કામ પૂરતું જ બોલતા. એસ. ચાવલા અને ચંદ્રા મિત્રો હતા. બંને ટ્રિનિટી કોલેજમાં હતા. એસ. ચાવલાનું આંકડાશાસ્ત્રમાં ખૂબ જ અગત્યનું કામ જાણીતું છે. કોઈ કોઈ વખત બંને ફરવા જતા અને ભાગ્યે જ વાતો કરતા. સંભવતઃ એસ. ચાવલા અને વિક્રમભાઈ સારાભાઈ સાદુ થાય. આપણા અરુણભાઈ વૈદ્યે પ્રો. ચાવલાના હાથ નીચે Ph.D. કરેલું.

જ્યારે બે મહિના તેમના થીસિસના સલાહકાર ફોવલરને મળ્યા ત્યારે ચંદ્રાએ સંશોધનમાં ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરેલી. સંશોધનના બે લેખો તૈયાર કર્યા હતા. ચંદ્રાના કામનો પાયો ફોવલરનું કામ છે. ફોવલરના પાયા ઉપર ચંદ્રાનું કામ થયેલું છે, પણ ચંદ્રાનું પરિણામ ઘણું જ જુદું હતું, કારણ કે ચંદ્રાએ સાપેક્ષવાદનો વ્યાપક સિદ્ધાંત અને ક્વોન્ટમ્ ચંત્રશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરેલો છે. ફોવલર ઉત્સાહ પ્રેરનારા હતા. ફોવલરે ચંદ્રાની ઓળખાણ લંડનની રોયલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીના સભ્યો જોડે કરાવી. ચંદ્રાએ રોયલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીની મિટિંગમાં જવાનું શરૂ કર્યું. તે સમયના ઘણા બધા ખગોળશાસ્ત્રીઓ અને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓને મળવાનું થયું. ખાસ તો એકિંગટન (Eddington) અને તેમના વિદ્યાર્થી ઈ. એ. મિલ્ને (E. A. Milne) જોડે મિત્રાચારીના સંબંધ બંધાયા. આ બંને જણ તારાઓની અંદરના બંધારણનો અભ્યાસ કરતા હોઈને તેમની જોડે બધી ચર્ચાઓ થતી. મિલ્નેના કરતાં ચંદ્રાએ જુદા જ પ્રકારનો રસ્તો અપનાવ્યો હતો..

ચંદ્રા સંશોધન અને અભ્યાસમાં મશગૂલ હતા. તેમના પિતાજીને નિયમિત પત્રો લખતા. તેમના પિતાજી પણ નિયમિત પત્રોના જવાબ આપતા અને સૂચનો પણ કરતા. માંસાહાર, ઈંડાં વગેરે ખાવાની સલાહ આપતા પણ ચંદ્રા કોર્નફ્લેક્સ, બ્રેડ, ચા, દૂધ, માખણ, બટાકાની કાતરી અને ફળો જ ખાતા. તેમનો ખોરાક કાયમના માટે સાદો અને શાકાહારી રહ્યો છે, પાપડ, અથાણાં અને મસાલાના ઘરના

પાર્સલની રાહ જોતા જ હોય. તેઓ જમવા માટે ઈન્ડિયન રેસ્ટોરન્ટમાં જમવાના બદલે તે પૈસાથી પુસ્તક ખરીદવામાં માનતા, એક દિવસ તેમનાં માતૃશ્રીના નિધનના સમાચાર મળ્યા. આ સમાચારે ચંદ્રાને હચમચાવી મૂક્યા. ખાસ નજીકનું અહીંયાં કોઈ ન હોઈને ચંદ્રા માટે આ સમાચાર પચાવવા ખૂબ જ અઘરા હતા. આ સ્વીકારે જ છૂટકો હતો અને તેમની Ph.D.ની થીસિસનું કામ પૂરું કરવા તરફ જ ધ્યાન રાખ્યું. યુરોપનાં ભૌતિકશાસ્ત્રનાં જાણીતાં કેન્દ્રોમાં થોડોક વખત કાઢ્યો. ઘણા બધા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓને મળ્યા અને મિત્રાચારીના સંબંધો કેળવ્યા. ૧૭મ, ૧૯૩૩ના રોજ યુરોપથી Ph.D.ની થીસિસ સાથે કેમ્બ્રિજ પાછા આવ્યા. તેમની તૈયારી કરેલી થીસિસ ફોવલર બરાબર ચેક કરી લેશે તેવું ચંદ્રાએ ધારેલું. જ્યારે ફોવલરે જણાવ્યું કે, “મને તમારા કામમાં વિશ્વાસ છે આથી મારે જોવાની જરૂર નથી.” ચંદ્રાએ થીસિસ લઈને રજિસ્ટ્રારની ઓફિસે જઈને આપી. થોડાક દિવસ પછી રજિસ્ટ્રારની ઓફિસે જણાવ્યું કે તેમની મૌખિક પરીક્ષા મંગળવાર, ૨૦ જૂન, ૧૯૩૩ બપોરના બાર વાગે ઓબ્સર્વેટરી (observatory) રૂમમાં થશે અને ચંદ્રાએ એકેડેમીક ગાઉન પહેરીને હાજર રહેવું. એકિંગટન અને ફોવલર પરીક્ષકો રહેશે. જાણે કે ચંદ્રાએ થીસિસના પરિણામે રોયલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીની ૧૨ જૂનની મિટિંગમાં ૨જૂ કર્યા હતા અને તેમના જ કામનાં વખાણ લોકોએ કર્યાં હતાં.

પણ પરીક્ષા એ પરીક્ષા. ચંદ્રા ઓબ્સર્વેટરી રૂમમાં બપોરના બાર વાગે આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમના સિવાય કોઈ ન હતું. ફોવલર જૂનો ગાઉન પહેરીને થોડાક મોડા આવ્યા. બંને જણ એકિંગટનની રૂમમાં ગયા જ્યાં એકિંગટને ગાઉન પહેરેલો ન હતો. બંને જણાએ ચંદ્રાની પરીક્ષા લીધી. ચાલીશ મિનિટ પછી ફોવલરે ઘડિયાળ ભણી જોયું અને કહ્યું, “મારે મોડું થઈ ગયું છે. હું જાઉં છું.” થોડીક વાર પછી એકિંગટને કહ્યું, “આ બધું જ છે (This is all).” પરીક્ષાનું પરિણામ જાણ્યા વગર ચંદ્રા પણ બહાર નીકળી ગયા.

ચંદ્રાના માટે મોટો સવાલ હતો કે હવે શું કરવું ? બ્રિટનમાં એક વર્ષ રહીને કામ આગળ વધારવું હતું. જ્યારે સ્કોલરશિપનો સમય વધારવા સરકાર તૈયાર ન હતી. ફોવલરની ભલામણ માટે ચંદ્રા તેમને મળ્યા, ત્યારે પરિણામની ખબર પડી. તે પાસ થયેલા. ચંદ્રાએ કઈ રીતે કેમ્બ્રિજમાં રહેવું તે માટેની સલાહ માગતા હતા. ફોવલરે ફેલોશિપ માટે અરજી કરવા સૂચવ્યું અને સાથે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે ચંદ્રાને ફેલોશિપ મળવાની ખૂબ જ ઓછી

શક્યતા છે. ચંદ્રાની પાસે છ મહિના સુધી ચાલે તેટલા પૈસા હતા. આથી ફેલોશિપ માટે અરજી કરીને છ મહિના એકિન્ગટનના વિદ્યાર્થી મિલ્ને જે ઓક્સફર્ડમાં પ્રોફેસર હતા, તેમની જોડે સંશોધનનો વિચાર કર્યો અને મિલ્નેની પરવાનગી પણ લીધી.

ઓક્સફર્ડના કેમ્પસની નજીક ભાડેથી એક રૂમ લીધી. કેમ્બ્રિજનું એપાર્ટમેન્ટ ખાલી કરવાનું રહ્યું. સામાન પેક કર્યો. સામાન લઈને રેલવે સ્ટેશન જવા નીકળ્યા. રેલવે સ્ટેશનથી ટ્રેનમાં ઓક્સફર્ડ જવાય. ભાડાની ગાડીમાં સામાન ભરીને રેલવે સ્ટેશનને જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ટ્રિનિટી કોલેજ આવે. ટ્રિનિટી કોલેજે ગાડી ઊભી રખાવીને બોર્ડ ઉપર ફેલોશિપ કોને મળી છે તે જાણવા જોવા લાગ્યા. તેમને તો ઘણા બધાએ કહેલું કે, “ફેલોશિપ ભૂલી જાઓ.” આથી તેમને તો મળવાની નથી તે પાર્કું હતું. નામ જોતાં જોતાં તેમનું નામ જોયું. તેમને ચાર વર્ષની ફેલોશિપ મળી જેથી ચાર વર્ષ રહેવા જમવાનું હોસ્ટેલમાં અને વાર્ષિક ૫૦૦ પાઉન્ડ. ચંદ્રા તો ખુશખુશાલ થઈ ગયા.

શ્વેત વામન તારાઓ ઉપરનું કામ ચંદ્રાએ પૂરું કર્યું. ઘણા બધા ખગોળશાસ્ત્રીઓ ચંદ્રાને આ કામ માટે પ્રોત્સાહન આપતા હતા. એમનું આ દિશામાં સૌથી પહેલું કામ જે ધી એસ્ટ્રોફિઝિકલ જર્નલ(The Astrophysical Journal)માં પ્રસિદ્ધ થયેલું તે કામ ફરીથી સુધાર્યું અને ઘણા બધા માટે વાપરી શકાય તે રીતે વિસ્તાર્યું. લંડનમાં મહિનામાં એક વખત મળતી રોયલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીની મિટિંગમાં રજૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. લંડનમાં આવી મિટિંગ જાન્યુઆરી ૧૧, ૧૯૩૫ના રોજ હતી. આ મિટિંગમાં બ્રિટનના જાણીતા ખગોળશાસ્ત્રીઓ, ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ અને બીજા ઘણા હતા. લંડનમાં પિકાડિલ્લી સરકસની નજીક પિકાડિલ્લી રોડ ઉપર બર્લિન્ગટન હાઉસ (Burlington House)માં મળતી. બ્રિટિશપ્રથા પ્રમાણે ૪ p.m. ચાનો સમય હતો. બધા એકબીજાને મળતા. ૪.૩૦ વાગે મિટિંગ શરૂ થતી. ચંદ્રા ઉત્સાહમાં હતા અને સાથે સાથે ઉદ્વિગ્ન(Nervous) પણ હતા, કારણ કે આ જ વિષય ઉપર તેમના પછી બ્રિટનના અને વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ ખગોળશાસ્ત્રી એકિન્ગટન પણ બોલવાના છે. શું કહેશે, કેવું કહેશે તેની ચિંતા પણ ખરી. જાણીતા અને જૂના જોગીઓ પહેલી બે લાઇનમાં બેસતા. ૪.૩૦ p.m. વાગે મિટિંગ શરૂ થતી. છ વાગ્યા સુધી ચાલતી. ખરેખરી ચર્ચા પણ થતી અને વક્તવ્યકળાની પરીક્ષા પણ થતી. ત્રણથી ચાર પેપરો રજૂ થતાં અને દરેકને પંદર મિનિટ મળતી. કોઈ કોઈ વખત ૬૦ સંખ્યા પણ થતી.

ચંદ્રાએ ‘સફેદ વામન’ તારાઓ વિશેના ભાષણમાં ગણિતનાં સમીકરણો, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ભાતભાતની ગણતરીઓનો ભરપૂર ઉપયોગ કરેલો. ચંદ્રાએ તે વખતે આઈન્સ્ટાઈને તાજો જ શરૂ કરેલો સાપેક્ષવાદ અને ક્વોન્ટમ મીકેનિક્સનો ઉપયોગ કરવાનો નીચેનાં કારણોથી વિચાર કર્યો.

ઘણા તારાઓની મધ્યે હાઇડ્રોજનમાંથી હેલિયમમાં અને હેલિયમમાંથી કાર્બનમાં રૂપાંતર થાય છે. સૂર્યના દ્રવ્ય જેટલા દ્રવ્યવાળા તારાઓમાં કાર્બનનું રૂપાંતર કરવાની ઊર્જા ન હોઈને ફક્ત ગુરુત્વાકર્ષણ બળ જ લાગે છે. આથી તારો સંકોચાશે. જો એમ જ ગુરુત્વાકર્ષણ બળ લાગે તો સંકોચાઈને બિંદુ બને, પણ તેમ બનતું નથી. તારાની અંદર ઠાંસી ઠાંસીને અણુના મધ્યભાગો (Nuclei) ભર્યા છે. જેનું એક દીવાસળીની પેટીમાં ભરેલા દ્રવ્યનું વજન એક ટન થાય. ઇલેક્ટ્રોનો ખૂબ જ ઝડપથી ફર્યા કરે છે અને તેમની ઝડપ પ્રકાશની ગતિના જેટલી જ થાય. આ બધા ઇલેક્ટ્રોન ભેગા મળીને એટલું દબાણ આપશે કે જે તારાના વધારે સંકોચાવવાનો વિરોધ કરશે. આ જાતની દ્રવ્યોની અવસ્થા તારાની અંદર હોય તો તે ‘Relativistic Degeneracy’ તરીકે ઓળખાય છે. સાપેક્ષવાદ અને ક્વોન્ટમ યંત્રશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને બતાવ્યું કે ઓછા દ્રવ્યવાળા તારાનો ઇતિહાસ વધારે દ્રવ્યવાળાના ઇતિહાસ કરતાં જુદો છે. કોઈ ચોક્કસ દ્રવ્ય M છે કે જેનાથી ઓછા દ્રવ્યવાળા તારાઓ તેમની જિંદગીના અંતભાગમાં પૂરેપૂરા ટુકડા તરીકે જશે જ્યારે M કરતાં વધારે દ્રવ્યવાળા તારાને પતિત મધ્યભાગ (degenerate core) ન હોઈને કેન્દ્રમાંથી ચોતરફ ઊર્જા ફેલાવશે અને સંકોચાશે અને આ ગણતરી નવા જ પ્રકારના પદાર્થો કે તારાઓ બનાવશે તેમ સૂચવે છે. (જેને આપણે આપણો ન્યુટ્રોન અને શ્યામ પોલાણ (Black hole) કહીએ છીએ, ચંદ્રા વ્યક્તવ્ય પૂરું કરીને નીચે આવ્યા પણ આ નવી શોધને જે રીતે તાલીઓના ગડગડાટથી વધાવવી જોઈએ તેવો આવકાર ન મળ્યો.

સભાના પ્રમુખે સર આર્થર એકિન્ગટનને ‘સાપેક્ષ પતિત (Relativistic Degeneracy)’ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા બોલાવ્યા.

હું અહીંથી જીવતો બહાર જઈ શકીશ કે નહિ, પણ મારા માનવા પ્રમાણે ‘સાપેક્ષ પતિત (Relativistic Degeneracy)’ જેવું કંઈ છે નહિ. ચંદ્રશેખર જે સાપેક્ષવાદનાં સૂત્રો વાપરે છે તે છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ સૂત્રો એમ બતાવે છે કે જે તારાનું દ્રવ્ય કોઈ ચોક્કસ દ્રવ્ય M કરતાં વધારે હશે તે તારો ક્ષતિવિનાનાં વાયુ કે

(perfect gas)નો જ રહેશે અને કોઈ દિવસ ઠંડો પડશે નહિ. તારો કેન્દ્રમાંથી ચારેતરફ ઊર્જા ફેલાવશે અને સંકોચાશે અને આ રીતે બન્યા કરશે અને તારો ફક્ત થોડાક કિલોમીટરના વ્યાસવાળો રહેશે. આ સમયે ગુરુત્વાકર્ષણબળ મજબૂત બનશે અને તારો કાયમી શાંતિ મેળવશે. હું માનું છું કે તારાને બચાવવા ગણા બધા બનાવો કે અકસ્માતો બનશે, પણ મારે વધારે રક્ષણ જોઈતું હોઈને કહીશ કે કુદરતનો કોઈ નિયમ તારાને આ રીતે બેહૂદી રીતે વર્તતો અટકાવશે.

તાલીઓના ગડગડાટ ચારેતરફ બરાબર સંભળાયા. સાપેક્ષવાદ અને ક્વોન્ટમ યંત્રશાસ્ત્રના સંયોગથી સૂત્રો મેળવેલાં છે. આ સંયોગને હું કાયદેસરનો સંયોગ ગણતો નથી. એકિન્ગટને ચંદ્રશેખરે રજૂ કરેલા વિચારોને એક પછી એકને તેમની વ્યંગભાષામાં અને ખૂબ જ હળવી ભાષામાં તોડી પાડ્યા. હાજર પ્રેક્ષકો પણ એકિન્ગટનની સાથે જ હતા. હાલમાં તો ચંદ્રશેખરને ટેકો આપે તેવા પુરાવા પણ ન હોઈને એકિન્ગટનનો વિજય થયો. એકિન્ગટનના શબ્દો એ બ્રિટનમાં સાચા જ ગણાય એ લાગણી સાથે તાળીઓના ગડગડાટ સાથે તેમનું વક્તવ્ય પૂરું થયું. સભાના પ્રમુખે પછીના વક્તાની ઓળખાણ કરાવી અને કોઈ પણ જાતની ચર્ચા વગર પછીનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો.

આ પત્યા પછી હેરી એચ. પ્લેસ્કીટ (Harry H. Plaskett) અને ચંદ્રા સાથે જમ્યા. પ્લેસ્કીટ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર હતા. ખાસ બોલ્યા ચાલ્યા વગર જમ્યા. ચંદ્રાને એવું લાગ્યું કે પ્લેસ્કીટ એકિન્ગટન સાચા છે તેમ માનતા. પેકિન્ગટન સ્ટેશને પ્લેસ્કીટને મૂકવા ગયા ત્યાં એકિન્ગટનના વિદ્યાર્થી મિલ્ને મળ્યા. તે તો ખૂબ જ ખુશાલ હતા અને તે એમ માનતા કે એકિન્ગટન સાચા છે. રાત્રે એક વાગે ટ્રિનિટી પહોંચ્યા. ખૂબ જ નિરાશ થયેલા. આટલી બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ. એકિન્ગટનના અભિપ્રાયના કારણે બ્રિટનમાં કોઈ પણ જાતની નોકરી મેળવવી અઘરી પડશે. આથી ચંદ્રાએ અમેરિકા જવાનો વિચાર કર્યો.

ચંદ્રાએ તેમનું કામ જે રૉયલ એસ્ટ્રોનોમિકલ સોસાયટીની મિટિંગમાં રજૂ કરેલું તે સમયના સુપ્રસિદ્ધ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ નિલ બોહર (Niels Bohr) પી. એમ. ડિરાક (P. M. Dirac) અને વોલ્ફગેન્ગ પોલિ (Wolfgang Pauli)ને બતાવ્યું પણ કોઈ ભૂલ કાઢી ન શક્યા અને સાથે સાથે એકિન્ગટનની સામે બોલવાની કોઈ હિંમત પણ કરી ન શક્યા.

ચંદ્રા સાચા અર્થમાં ઋષિ હતા. ઓક્ટોબર

૧૯૮૨માં એકિન્ગટનને સો વર્ષ થતાં હોઈને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએ તેની ઉજવણી માટે ચંદ્રાને ભાષણ આપવા માટે આમંત્ર્યા. ચંદ્રાએ ઉજવણીમાં ભાગ લીધો અને એકિન્ગટન વિશે પુસ્તક Eddington : The Most Distinguished Astrophysicist of His Time. Cambridge University Press, ૧૯૮૩ પણ લખ્યું.

અમેરિકા : પહેલી વખત

ચંદ્રાને શેપલી (Shapley)નો હાર્વર્ડના આમંત્રણનો પત્ર મળ્યો. ઓછામાં ઓછા ત્રણ મહિના રહેવું પડે અને આનું મહેનતાણું દર મહિને \$ ૫૫૦ મળશે. આની શરૂઆત ડિસેમ્બર, ૧૯૩૫ કે જાન્યુઆરી, ૧૯૩૬થી થઈ શકે. આ માટે ચંદ્રાએ ૩૦ નવેમ્બર, ૧૯૩૫ના રોજ લિવરપુલ (Liverpool)થી ઊપડતું જહાજ ‘કુનાર્ડ વ્હાઇટ સ્ટાર બ્રિટનિકા (Cunard White Star Britannica) લીધું. પહેલાં ચાલીસ કલાક દરિયાઈ માંદગી કોઈ વખતે અનુભવી ન હોય તેવી હતી. કબરમાંથી જીવતા બહાર નીકળ્યા હોય તેવું લાગ્યું. ૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૫ના રોજ રવિવારના નવી દુનિયાનાં દર્શન થયાં. જમીનનાં દર્શન કરવા માટે ચંદ્રા અને બીજા ઘણા મુસાફરો જહાજના તૂટક (Deck) ઉપર ધસી આવ્યા. બોસ્ટન બંદરે બપોરના એક વાગે વહાણમાંથી બહાર નીકળ્યા અને શેપલી ચંદ્રાને લેવા આવેલા. બ્રિટનમાં આવું કોઈ ભાગ્યે જ કરે, અહીં ચંદ્રાને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. શેપલી ચંદ્રાને સીધા વેધશાળાની નજીક સૂવાની વ્યવસ્થાએ (Digs) લઈ ગયા જ્યાં ચંદ્રા ત્રણ મહિના સૂવાના હતા. શેપલીએ સાંજના ચા-નાસ્તા માટે ચંદ્રાને અને બીજા ઘણા ખગોળશાસ્ત્રીઓને આમંત્રણ આપેલાં. દર અઠવાડિયે તારાઓની રચના (Stellar Structure) ઉપર બે ભાષણો આપવાનાં હતાં અને અંતમાં જાહેર પ્રજાને સમજ પડે તેવાં બે ભાષણો આપવાનાં હતાં. બીજા દિવસે શેપલીએ ચંદ્રાને વેધશાળામાં તેમની ઓફિસ બતાવી જ્યાં ચંદ્રા શાંતિથી અભ્યાસ કરી શકે. ચંદ્રાના કહેવા પ્રમાણે ઓફિસ ખરેખર સુંદર હતી. ચંદ્રાની સમજ, તૈયારી વગેરેના કારણે તેમનાં ભાષણોથી શેપલી પ્રભાવિત થયા અને ચંદ્રાનું નામ “Society of Fellows” માટે મૂક્યું. જો હાર્વર્ડ આ નામ સ્વીકારે તો ચંદ્રા ત્રણ વર્ષ માટે ‘ફેલો’ બને. રહેવાનું અને જમવાનું યુનિવર્સિટીના ખર્ચે અને વાર્ષિક \$ ૨૭૦૦ મળે અને પોતાને મનગમતા વિષયમાં સંશોધન કરી શકે.

યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોની વેધશાળા યીર્કસ(Yerkes) જે વિલિયમ્સ બે, વિસ્કોન્સિન (Will-

iams Bay, Wisconsin)માં આવેલી છે. તેના ડિરેક્ટર ઓટો સ્ટ્રુવનું (Otto Struve) વેદશાળા જોવા અને ભાષણો આપવા આવવાનું આમંત્રણ મળ્યું. ખગોળશાસ્ત્રી સાથે ખગોળભૌતિકશાસ્ત્ર હોય તો વિશ્વના ઘણા બધા પ્રશ્નો સમજવામાં સરળતા રહે. આથી ઓટો સ્ટ્રુવને ચંદ્રને તેમની વેદશાળામાં રાખવાનો ખ્યાલ હતો. ચંદ્રની યીર્કીસ વેદશાળાની મુલાકાત વખતે \$ ૩૦૦૦ વાર્ષિક પગાર સાથે Research Associateની નોકરીની ઓફર આપી. બીજા બે કુઈપર (Kuiper) અને સ્ટ્રોમગ્રીન (Stromgren) પણ જોડાવાના હતા. વાતાવરણ અને સ્ટાર્ક જોઈને ચંદ્રએ મનોમનથી ત્રણ વર્ષ યીર્કીસ વેદશાળામાં કાઢવાનો વિચાર કર્યો. જ્યારે ચંદ્રએ હાર્વર્ડની મુલાકાત લીધી ત્યારે ન્યૂયોર્કની અને વિલિયમ બેની મુલાકાત સમયે નાયગ્રાના ધોધના અને વોશિંગ્ટન ડી.સી.ની મુલાકાત લીધી. માર્ચ ૧૮ના રોજ ન્યૂયોર્કથી બ્રિટન જવા જહાજ 'બેરેન્ગારિયા(Berengaria)'થી નીકળ્યા. ૨૫ માર્ચના રોજ બ્રિટન આવી પહોંચ્યા. એકિંગનટન, મિલ્ને વગેરેનો અભિપ્રાય ચંદ્રના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે યીર્કીસ વેદશાળાનો હતો. આથી ૧૨ એપ્રિલના રોજ સ્ટ્રુવને રિસર્ચ એસોસિએટની ઓફર સ્વીકારતો પત્ર લખ્યો. બધા ભાઈઓ, બહેનો અને તેમના પિતાજીને મળવાનું મન થઈ ગયું. ભારત જવાનો અને તેમના લગ્નનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. ગીનોઆ, ઇટાલીથી (Genoa, Italy) મુંબઈ જવા માટે ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૩૬ના રોજની ટિકિટ જહાજ 'કોન્ટે વીર્ડી (Conte Verde)'ની અને મુંબઈની ગીનોઆની ટિકિટ ૧૩ ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬ના રોજ 'કોન્ટે વીર્ડી'ની લીધી.

ભારતની ઉડતી મુલાકાત :

દરિયાઈ મુસાફરીમાં ખાસ કોઈ તકલીફ ન પડી. મુંબઈ બંદરે ચંદ્રના પિતાજી, ચંદ્રની બહેન રાજમ અને તેનાં બાળકો ચંદ્રને લેવા આવ્યાં હતાં. ચંદ્ર થોડોક વખત તેમના પિતાજી જોડે રહ્યા. ત્યાર બાદ ઘરનાં બાકીનાં સભ્યોને મળવા મદ્રાસ જવા નીકળ્યા. લલિતા રામન લેબોરેટરીમાં કામ કરતાં હતાં. તેમને પણ જણાવ્યું. લલિતા પણ બેંગલોરથી મદ્રાસ આવવા નીકળ્યાં.

લલિતા (Lalitha) :

ચંદ્ર અને લલિતા ભૌતિકશાસ્ત્રના ઓનર્સ (Hon.) ક્લાસમાં સાથે હતાં. લલિતા પહેલી બેન્યમાં બેસતાં અને ચંદ્ર તેમની પાછળ બીજી બેન્યમાં બેસતા. ચંદ્રની પ્રયોગપોથીનો લલિતા જરૂર પડ્યે ઉપયોગ કરતાં. બંનેનાં

મકાનો પણ જોડે જોડે છે. ભૌતિકશાસ્ત્રના ઓનર્સ વિદ્યાર્થીઓની વાર્ષિક પાર્ટી વખતે લલિતાની સાડી ઉપર લગાડવા માટે ચંદ્રએ સરસ મજાનું સુગંધીદાર ગુલાબ આપેલું.

ચંદ્રના કુટુંબની જેમ લલિતાના કુટુંબમાં પણ ભણતરની મોટી કિંમત હતી. લલિતાથી બે મોટી બહેનો મેડિસિનનો અભ્યાસ કરીને ડોક્ટર બનેલાં. લલિતા પણ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં M. Sc. થયેલાં. લલિતાની નાની બહેન પણ સંસ્કૃત સાથે M. A. થયેલાં. લલિતાના પિતાજી લશ્કરમાં મેડિકલ ઓફિસર હતા. વિશ્વયુદ્ધ વખતે પરદેશમાં લડવા જવું પડેલું. વિશ્વયુદ્ધ પછી તેમને કેપ્ટન બનાવેલા અને તેઓ બેંગલોરમાં રહેતા હતા. એકાદ વર્ષ પછી કેપ્ટન ડોરાઈસ્વામી (Doraiswamy) દાંતના દુખાવા સાથે ઘેર આવ્યા. બીજા દાંતોમાં આ રોગ પ્રસર્યો. તેમની લીમ્ફેટિક સિસ્ટમ (Lymphatic System) જ ભાંગી પડી અને આના કારણે તેમનું નિધન થયું.

લલિતાનાં માતૃશ્રી તેમના પિતાજી અને માતૃશ્રી જોડે તેમની ચાર પુત્રીઓ સાથે રહેવા આવ્યાં. લલિતાના દાદા સુબ્રહ્મણ્યમ્ (Subrahmanyam) અધ્યર (Iyer) સિવિલ એન્જિનિયર હતા. મદ્રાસ સરકારમાં સિવિલ એન્જિનિયર તરીકે નોકરી ન ગમતાં એગ્રિકલ્ચર કૉલેજમાં એન્જિનિયરિંગના વિષયો ભણાવતા. તેમની સૌથી મોટી પુત્રી સુબ્બાલક્ષ્મી (Subbalaxmi) નાનપણમાં બાળ વિધવા બનેલાં. જાતે ભણીને શિક્ષિકા બનેલાં અને બાળવિધવાઓને શિક્ષણ આપીને પગ ઉપર ઊભી રહેતી કરેલી. દક્ષિણ ભારતમાં તે ખૂબ જ જાણીતાં હશે. લલિતાનાં માતૃશ્રી સાવિત્ર ડોરાઈસ્વામીએ પૈસા બચાવીને ચંદ્ર વિલાની નજીકમાં ત્રણ પેઢીઓ સાથે રહી શકે તેવો મોટો બંગલો 'શ્રીવિલા' ખરીદેલ.

ચંદ્ર અને લલિતા બંને જણ મદ્રાસમાં મળ્યાં અને બંનેએ લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ચંદ્રએ તેમના પિતાને તારથી બંનેનો લગ્નનો નિર્ણય જણાવ્યો. બંને જણે ભવિષ્યનો વિચાર કરવા માંડ્યો. ચંદ્રએ મદ્રાસમાં તેને ગમતી નોકરી મળવાની ખૂબ જ ઓછી શક્યતા જોઈ. મદ્રાસની સરકારે ચંદ્રશેખર જોડે લખાવેલું કે તે અભ્યાસ પૂરો કરીને આવીને ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષ નોકરી કરશે. ચંદ્ર ઘણા બધાને મળ્યા પણ કોઈએ ચંદ્રને લાયક નોકરી ઊભી કરવાનો પ્રયાસ પણ ન કર્યો.

ચંદ્ર અને લલિતાનાં લગ્ન ૧૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૬ના રોજ મદ્રાસ નજીક તિરૂચાનુરમાં (Tiruchanur) આવેલ તિરૂપતિના મંદિરમાં થયેલાં. બંને

પક્ષે એકદમ નજીકના કુટુંબીજનો લગ્ન પ્રસંગે હાજર હતા. આ લગ્ન એક જ દિવસની હિંદુવિધિ પ્રમાણે થયેલાં. લલિતાના કુટુંબે શ્રીવિલામાં વિધિ માટેની બધી વ્યવસ્થા કરેલી. બીજા દિવસે લલિતાના શ્રીવિલામાં મિત્રો, સગા અને સંબંધીઓ માટે રિસેપ્શન (Reception) રાખેલું. લગ્ન પછી થોડોક સમય બંને જણે બેંગલોરમાં કાઢ્યો. મુંબઈ જતાં રસ્તામાં ચંદ્રાનાં બહેન નાગપુરમાં હતાં તેમને મળીને મુંબઈ પહોંચ્યાં. ખરેખર બે મહિનાનો સમય ખૂબ જ ઓછો લાગ્યો. ૧૩ ઓક્ટોબરના રોજ મુંબઈ બંદરથી ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યાં. ચંદ્રાના પિતા પણ ખાસ વાતો કરી શકેલા નહિ. આ વખતે દરિયો શાંત હોઈને લલિતાને ખાસ તકલીફ ન પડી. કેમ્બ્રિજ ૩૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬માં આવી પહોંચ્યાં.

ટ્રિનિટીની રૂમો ફક્ત એક જ વિદ્યાર્થી માટે હતી અને તમે ચા, પાણી અને સૂપ બનાવી શકો. ટર્મની અંત સુધી ચંદ્રાને તેની રૂમ રાખવાની પરવાનગી આપેલી. બપોરના અને સાંજના જમવા માટે નજીકની નાની વ્હિમ (Whim) તરીકે ઓળખાતી રેસ્ટોરન્ટ નિયમિત જમવાની જગ્યા બની ગઈ. ચંદ્રા કાયમના માટે શાકાહારી જ રહ્યા છે અને તેમને ગમતી વેલ્શ રેરબિટ (Welsh Rarebit) લલિતાને બતાવી, જૂના મિત્રો, અધ્યાપકો વગેરેને મળવામાં સમય જલદીથી પસાર થઈ ગયો. લિવરપુલથી બોસ્ટન જવા માટે ડિસેમ્બર ૫, ૧૯૩૬ના રોજ ઊપડતા જહાજ 'લેકોનિઆ (Laconia)'માં નીકળવા માટે ટિકિટો ખરીદી.

નવી જિંદગી :

એ સમયે ચંદ્રાના પિતા અમેરિકાને આગળ પડતો દેશ ગણતા ન હતા. તેમણે ચંદ્રાને અમેરિકા જવા માટે ખૂબ વિચારવા જણાવેલું. અમેરિકામાં પરદેશીઓને રહેવા માટે વિસા જોઈએ. અમેરિકા નવા આવનારા પરદેશીઓને આવકારતું, કયા દેશમાંથી પરદેશી આવી શકે તે અગાઉથી અમેરિકાએ નક્કી કરેલું હોય છે. ભારતમાંથી આવનારને વિસા ન મળે. આથી બ્રિટનની અમેરિકાની એચલી ઓફિસે ચંદ્રાને વસવાટ કરવા માટેના વિસા આપવાની ના પાડી એટલું જ નહિ પણ ચંદ્રાનું હડહડતું અપમાન કર્યું. ચંદ્રાએ સ્ટુવને લખ્યું. જેણે યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોના કાયદાના સલાહકારનો સંપર્ક સાધ્યો. ઇમિગ્રેશનના કાયદા ૪ડી પ્રમાણે જે દેશોનો ક્વોટા ન હોય તે દેશોના મિસનરીઓને કાયમી રહીશોના વિસા આપી શકાય. કાયદાની રીતે જે માણસે શાળા, કોલેજ કે યુનિવર્સિટીમાં ભણાવ્યું હોય તે મિશનરી ગણાય. આ માહિતી અને એક્ઝિગટનનો ચંદ્રાએ

કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં ભણાવ્યું છે તેવો પત્ર લઈને ચંદ્રા અમેરિકન કોન્સુલને (Consul) મળ્યા અને કોન્સુલે વિસા આપવાની તૈયારી બતાવી, પણ ચંદ્રાએ સમયસર અરજી કરવાની રહેશે. ભારતમાંથી ચંદ્રા લગ્ન કરીને આવેલા હોઈને લલિતાને પણ વિસા જોઈએ. આના માટે લગ્નનું અને જન્મનું સર્ટિફિકેટ જોઈએ. આ ઘણો સમય લે. આના બદલે બ્રિટનમાં રહેનાર જવાબદાર વ્યક્તિ લલિતાને બરાબર ઓળખતા હોય તે તેમના ચારિત્ર માટે સર્ટિફિકેટ લખીને આપે તો ચાલે. નસીબજોગે મદ્રાસના બંનેના પાડોશી ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન બંનેને સરસ રીતે ઓળખતા હતા. તેમણે જરૂરી સર્ટિફિકેટ લલિતા માટે લખી આપ્યું. આથી બંનેને વિસા મળી ગયા. બોસ્ટન અને હાર્વર્ડમાં મિત્રોને મળીને અને સંશોધનની ચર્ચાઓ કરીને ૨૧ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬ના સોમવારના રોજ વિલિયમ્સ બે (Williams Bay) પહોંચ્યા.

વેધશાળાની નજીક ફર્નિચર વગરનું ઘર ચંદ્રા અને લલિતાને રહેવા માટે મળવાનું હતું તે બરાબર (સફાઈ) તૈયાર ન હોઈને થોડોક વખત તેઓ કુઇપર્સના મહેમાન તરીકે રહ્યા. ૨૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬ના તેઓએ તેમના ઘરમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું. શિકાગોથી ઓર્ડર કરેલું ફર્નિચર પણ આવી ગયું. વેધશાળામાં ચંદ્રાની સાથે કામ કરનારા સહાધ્યાયી મદદરૂપ હતા. સત્તાવીશ વર્ષ આ ઘરમાં રહ્યાં. વેધશાળાની નજીક વિલિયમ્સ બે નાનું ગામ છે. આ વેધશાળા યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોની છે. સ્ટેનફર્ડ, હાર્વર્ડ, પ્રિન્સટનની જેમ યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગો અમેરિકાની પ્રાઇવેટ પહેલી દશ યુનિવર્સિટીઓમાંની એક છે. એ સમયે અમેરિકા બ્રિટનની પાછળ ગણાતું. આથી ચંદ્રાના પિતા આ નોકરી સ્વીકારવાના મતના ન હતા. વિલિયમ્સ બે યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોથી લગભગ ૮૦ કિલોમીટર દૂર છે. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ખગોળશાસ્ત્ર અને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્રના વિષયોનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવામાં ચંદ્રાએ ખૂબ જ મહેનત કરી. કદાચ તે સમયે દુનિયામાં આવો અનોખો અભ્યાસક્રમ ચંદ્રા જ ઘડી શકે અને ભણાવી શકે.

તેઓ ભણાવવાનું અને સંશોધનનું કામ મન મૂકીને કરતા. તેઓ ખૂબ જ સારા શિક્ષક હતા. તેનો મને પોતાને અનુભવ થયો છે. જૂન-જુલાઈ ૧૯૬૫માં અમેરિકન મેથેમેટિકલ સોસાયટીએ સાપેક્ષવાદ અને ગુરુત્વાકર્ષણની સમરસ્કૂલ સંશોધન કરનારા, થીસિસ લખનારા અને નવા શીખનારા માટે યોજેલી. દુનિયાભરના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ ભાગ લીધેલો. આ સમરસ્કૂલ કોર્નેલ (cornell)

યુનિવર્સિટીના ઇથેકા, ન્યૂયોર્કના કેમ્પસ ઉપર હતી. હું અને રમેશ ૧૯૬૫ની સમરસ્કૂલમાં ભાગ લેવા બર્કલીથી ગયેલા. ચંદ્રાએ બે અઠવાડિયાં સવારના સમયમાં જનરલ રીલેટીવીટી શીખવેલી. તેમના હસ્તાક્ષર સરસ હોઈને બોર્ડ ઉપર વ્યવસ્થિત વાંચી શકાતું. શાંતિથી બોલે જતા અને લખે જતા. લખવામાં કોઈ પણ ભૂલ ન થતી, કારણ કે તેમણે ખૂબ જ સરસ તૈયારી કરેલી જ હોય. શિક્ષક તરીકે આથી વધારે સારા શિક્ષક મેળવવા અઘરા છે. પહેલા જ વર્ષે તેમણે પ્રશિષ્ટ પુસ્તક, “An introduction to the theory of stellar structure” લખ્યું, જે યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગો પ્રેસે ૧૯૩૯માં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

વિલિયમ્સ બે ૧૯૬૪ સુધી તેમનું ઘર હતું, દર ગુરુવારે ભણાવવા માટે યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોના કેમ્પસે પહોંચતા. કોઈ કોઈ વખત જરૂર પડે તો રાતના ઇન્ટરનેશનલ હાઉસમાં રોકાતા. તેની કિંમત તે સમયે \$ ૩.૦૦ હતી. પગાર પણ પ્રમાણમાં ઓછો હશે. ચીર્કીસથી શિકાગો અને શિકાગોથી ચીર્કીસ વિદ્યાર્થીઓ, સંશોધનકારો અને મુલાકાતીઓને તેમની ગાડીમાં લઈ જતા. ગુરુવારે શિકાગો કેમ્પસમાં ભણાવતા. સવારે ૬ વાગે, ગમે તેવું ઋતુમાન હોય તોપણ નીકળે. એક જ રસ્તો લેતા. એક જ પેટ્રોલપંપે પેટ્રોલ પુરાવતા અને હાવર્ડ જોનસન (Howard Johnson)ની રેસ્ટોરન્ટમાં નાસ્તો કરતા અને યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોના કેમ્પસે ૮.૩૦ પહોંચતા. તેઓ ગાડી ઝડપથી ચલાવતા અને કોઈ કોઈ વખત વધારે ઝડપથી ગાડી ચલાવવા માટે ઊભા રાખેલા છે.

આ ઉપરાંત દર અઠવાડિયે વાર્તાલાપ(colloquim) તેમણે શરૂ કરેલો. દર ૧૦૦મા વાર્તાલાપે ચંદ્રા ખાસ વાર્તાલાપ આપતા અને લલિતા ખાસ Birthday cake બનાવતાં. સાહાધ્યાયીઓ, વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણી વખત બપોરની ચા માટે તેમનું ઘર ખુલ્લું રહેતું. ૧૯૫૨માં બંને જણ અમેરિકાનાં નાગરિકો બન્યાં. ચંદ્રાના પિતા માટે આ પચાવડું ખૂબ જ અઘરું હતું.

વિશ્વયુદ્ધ II :

અમેરિકાના ઘણાબધા વૈજ્ઞાનિકો લડાઈમાં મદદ કરવા થનગની રહેલા. લલિતા અને ચંદ્રા ઓક્ટોબરથી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર એડવાન્સ્ડ સ્ટડીઝ, (Institute for Advanced Studies) પ્રિન્સટનમાં હતા. વોન નોયમેન (Von Neumann) ચંદ્રાના કેમ્બ્રિજના જૂના મિત્ર છે. ડિસેમ્બર ૭, ૧૯૪૧ના રોજ જાપાનીઓએ પર્લ હાર્બર ઉપર હુમલો કર્યો અને અમેરિકા લડાઈમાં

જોડાયું. ચંદ્રાની ઇચ્છા લડાઈમાં વૈજ્ઞાનિક તરીકે જોડાવવાની ઘણી હતી, પણ ચંદ્રા અમેરિકાના નાગરિક ન હોઈને મોટા ભાગનાં અગત્યનાં કામ માટે પરવાનગીની જરૂરિયાત ખરી. વોન નોયમેન લડાઈને લગતાં કામોમાં સંડોવાયેલા હતા. મેરીલેન્ડ રાજ્યમાં એબર્ડીન પ્રોવિન્ગ ગ્રાઉન્ડ (Aberdeen Proving Grounds)માં આવેલી બેલેસ્ટિક રિસર્ચ લેબ (Ballistic Research Lab)માં કન્સલ્ટન્ટ હતા. તેમને લાગ્યું કે તારાઓની અંદરના ઉષ્ણતામાનની અને તોપની અંદરના ઉષ્ણતામાનની અંદર કંઈક સામાન્ય હોવું જોઈએ. ચંદ્રા આ પ્રોજેક્ટમાં ઉપયોગી થશે તે જાતનો પત્ર આ ગ્રૂપના લીડર રોબર્ટ એચ. કેન્ટ (Robert H. Kant) લખ્યો. કેન્ટે ચંદ્રાને ગ્રૂપમાં જોડાવવા વિનંતી કરી. આ માટેની મંજૂરી મેળવતાં વર્ષ થઈ ગયું. આખરે સેક્રેટરી ઓફ વોર (Secretary of War) ૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૩ના રોજ મંજૂર કર્યું. ચંદ્રાએ APGમાં ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩માં કામ શરૂ કર્યું. પરિશ્રમનું કામ હતું. ચંદ્રા ત્રણ અઠવાડિયાં APGમાં અને ત્રણ અઠવાડિયાં ચીર્કીસમાં કાઢતા. APGના ગ્રૂપમાં ખૂબ જ આગળ પડતા વૈજ્ઞાનિકો હતા : વોન નોયમેન, રોનાલ્ડ ગુર્ની, એલ. એચ. થોમસ, ઇડવિન હબલ, રોબર્ટ સેન્સ (બર્કલીમાં હું તેમનો મદદનીશ હતો. તેમના ભારતીય વિદ્યાર્થી કામેસ્વર સી. વાલિએ ચંદ્રાનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. આ લેખમાં વાલિના પુસ્તકનો ભરપેટ ઉપયોગ કર્યો છે.) ચંદ્રા અને સેન્સની ઓફિસ એક હતી. અહીંયાં બેલિસ્ટિક્સના ટેસ્ટ, શોકવેવ્સ (Shock Waves)ની થિયરી, મેક (Mach) effect, ન્યુટ્રોન ડીફ્યુઝનનો ટ્રાન્સપોર્ટ ખુલ્લામાં આ બધાની મિટિંગમાં ચર્ચાતું. આની સાથે જુદા જુદા ક્ષેત્રના માણસો જોડે નવા જ પ્રકારના કામ કરવાની ચંદ્રાને મજા પડતી. આની સાથે તેમની ચામડીના રંગના કારણે તેમને હેરાન થવું પડતું. APG ખૂબ જ વિશાળ જગ્યા હોઈને ઘણા બધા દરવાજાથી અંદર બહાર જઈ શકાય. એક વખત ભૂલથી બીજા દરવાજાથી દાખલ થયા. દાખલ થતાં જ, કોઈએ બૂમ પાડીને કહ્યું, “Eh blackie there, you just wait until I come!” ચંદ્રાએ એક કલાક તેની રાહ જોવી પડી, એ પછી જ ચંદ્રાને અંદર જવા દીધા. આવા બધા માટે તૈયાર રહેવું પડતું. ૧૯૪૪માં વોન નોયમેને ચંદ્રાને મેનહટ્ટન (Manhattan) પ્રોજેક્ટમાં લેવા માટે ગંભીરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો, પણ છેવટે ચંદ્રા ના જોડાયા.

વિભાગ છોડવો પડ્યો :

બેન્ગ્ટ સ્ટ્રોમગ્રેન (Bengt stromgren) ૧૯૩૨-

उउना कोपनडेगनना जुना मित्र. लगभग साथे ज युनिवर्सिटी ऑफ़ शिकागोना जगोणशास्त्र विभागमां जोडायेला. १८५२मां बेन्ट जगोणशास्त्र अने जगोण भौतिकशास्त्रना विभागना वडा उता. बेन्टने उनाणो कोपनडेगनमां गाणवो उतो. आथी यंद्राने अेक्टिंग येंरमेंन बनावेला. यंद्राअे जे रीते विभागनुं काम थतुं जोयुं ते तेमनी दृष्टिअे बराबर न उतुं. आ उपरांत यंद्रा बेन्टने पास गणता छोईने बेन्टने जणायुं के, “आवुं कयां सुधी यलावी लेशो? वेधशाणा माटे तमारे राज्जनामुं आपवुं जोईअे अने कुईपरने वेधशाणाणा डिरेक्टर बनाववा जोईअे.” बेन्टने बिलकुल न गम्युं. तेमणे विभागना बीजा सल्योने वात करी. अने बधा सल्यो युनिवर्सिटीना प्रेसिडन्ट किम्पटनने (Kimpton) मण्या जेमणे बेन्टने इरीथी डिरेक्टर बनाव्या.

आ ज वर्षे बेन्टे जे यंद्राअे छेल्वां पंदर वर्षथी ग्रेज्युअेट प्रोग्रामना नवा नवा विषयो द्वाजल करेला अने लण्णवता ते बधा विषयोनी काणज्जपूर्वक अब्यास करीने जडूर पडे नवा विषयोनी नवो अब्यासकम शडू करवा माटे कमिटी रथी. यंद्रा आ कमिटीमां न उता. जगोणशास्त्र बे भागमां वळेंथी शकाय. पडेलो भाग ताराओ केटला दूर छे, तेमनुं द्रव्य केटलुं छे, केटला प्रकाशित छे अने स्पेक्ट्रोस्कोपीनी उपयोग करीने कयां कयां तत्वो तारामां आवेलां छे. वगैरेनी अब्यास करे. ज्यारे बीज्ज बाज्ज तारानी अंदर शुं थई रळुं छे, तारानी अंदर तेम ज बडारना वातावरणनो अब्यास, उषणतामान, गरमीनुं प्रसरण, ताराविश्वो अने कवेज्जर वगैरेनी अब्यास करे. यंद्रा जगोणशास्त्री नथी अेटले के पडेला प्रकारना नथी. ते भौतिकशास्त्र के रसायणशास्त्र के जे मणे ते शास्त्रनो उपयोग करीने ताराओनी अंदर शुं थाली रळुं छे ते जण्णवा मागनारा छे. आ जगोण भौतिकशास्त्रीओ जगोणशास्त्रीओने शुं करवुं तेनी सलाड आपे छे. आ नवी रयायेली कमिटीनी इक्त जगोणशास्त्रने लगता विषयो लण्णववानो निर्णय उतो. जे निर्णय बडुमतिथी विभागे स्वीकार्यो. यंद्रा जे विषयो लण्णवता उता ते काढी नाजवामां आव्या. यंद्रा कोई कारणसर विभागनी मिटिंगमां पूरो समय उाजर रडी शडेला नडि. १८३८-५२ सुधी जगोणशास्त्र अने जगोण भौतिकशास्त्रना विभागमां पायाना विषयो : त्रण क्वार्टर्स ताराओनी अंदरनो भाग, त्रण क्वार्टर्स ताराओनुं गतिशास्त्र अने ताराविश्वोनां माणजां. बीजा वर्षमां त्रण क्वार्टर्स ताराओनुं वातावरण,

त्रण क्वार्टर्स ताराओ वर्येनुं द्रव्य. नवा प्रोग्राममां आमांनुं कंई न मणे. यंद्राने जगोणशास्त्री बनीने लण्णववुं पडे अथवा जो भौतिक विभाग तेमने स्वीकारे तो भौतिकशास्त्रना विषयो लण्णववा पडे.

नसीबजोगे युनिवर्सिटी ऑफ़ शिकागोनुं भौतिकशास्त्र विभाग मज्जबूत उतुं अने आ विभागमां इर्मि रिसर्च इन्स्टिट्यूट (Fermi Research Institute) पण उतुं. इरिक इर्मि (Eric Fermi) बडु ज मोटा भौतिकशास्त्री उता. तेमणे यंद्राने भौतिकशास्त्र विभागना अने इर्मि इन्स्टिट्यूटना सल्य बनवा माटे विनंती करी. भौतिकशास्त्र विभागमां यंद्रा Mathematical physics, quantum mechanics, electromechanics अने ‘General Theory of Relativity शीजवता. आ शीजववाना कारणे तेमणे विश्वने ‘The Mathematical Theory of Black holes’ अने ‘Newton’s Principia for the common Reader’ आप्यां. तेमणे छेल्वा घण्ण वर्षोमां जगोणशास्त्र अने जगोण भौतिकशास्त्र विभागमां कोई विषय शीजव्यो नथी. आटवी उडे माणसो निर्दय थई शके छे.

धी अेस्ट्रोफिजिकल जर्नल (The Astrophysical Journal) :

यंद्रा धी अेस्ट्रोफिजिकल जर्नल (APJ)ना १८५२थी १८७३ सुधी (मेनेजिंग इडिटर) वडीवटी तंत्री उता. पडेलां बार वर्ष आ जर्नलना स्टाफ्मां यंद्रा अने अेक पार्ट-टाईम सेक्रेटरी. यीर्कीस (Yerkesi) वेधशाणांमां आनी ओइसि. पडेलां वर्षे (१८५२)मां छ अंक बडार पाडेला अने कुल्ले ८५० पानां छपायेलां. १८६८मां वर्षना बार अंक बडार पाडेला. ज्यारे जुलाई १८७०मां २४ अंक अने १२,००० (बार उजार) पानां. दर वर्षे जर्नलनां पानां वधतां गयां. अगत्यना समायार जलदीथी पडोयाडवा माटे १८६७मां APJ Letters Section शडू करेवुं. पडेला वर्षे \$ ७००० जाध उती. यंद्राअे १८७१मां APJनी वडीवट सोंथ्यो त्यारे आ जर्नलना लविष्य माटे राणी मूडेवुं इंड \$ ५,००,००० (पांच लाज डोवर) उतुं. जर्नल आर्थिक रीते युनिवर्सिटी ऑफ़ शिकागो उपर आधारित न रडे ते माटे जर्नलनी प्रोडक्शन ओइसि उती जे प्रोडक्शन अने प्रकाशकना बीजा अर्याओ पण युनिवर्सिटी ऑफ़ शिकागो प्रेसने आपती.

यंद्रा अेमनी पसंदगीथी वडीवटी तंत्री बनेला न उता, ते ज्यां उता तेना कारणे अेमना माथे आ काम आवी पड्युं. जगोणशास्त्रीअे बीजे कोई गंभीरताथी तेमनां

સંશોધનનાં પેપરો વાંચશે અને પછી જ યોગ્ય હશે તો સામયિકમાં છાપશે તેનાથી જરાયે ટેવાયેલા નહિ અને છપાવવાનું ખર્ચ તેમની વેધશાળાએ કે યુનિવર્સિટીએ આપવું પડશે તે તો કલ્પના બહાર જ હતું. તંત્રીની નિમણૂક યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોના ચાન્સેલરે કરેલી ત્યારે નીચેની શરતો મૂકેલી.

તંત્રી સામયિકના બજેટ માટે જવાબદાર છે અને નફાનુકસાન વગર છાપવાનું રહેશે, જે ખૂબ જ અઘરું કામ છે. પહેલા વર્ષે \$ ૭૦૦૦ની ખાધ હતી. આ બધું બદલાઈ ગયું. ચંદ્રાએ બધું કામ સરળ બની જાય તેવા રસ્તા શોધવા માંડ્યા. પત્રોના જવાબો ઝડપથી અપાતા. આની અસર એ પડવા માંડી કે APJ સરસ સામયિક બની રહ્યું છે. આથી સંશોધનનાં પેપરો વધારે આવવા માંડ્યાં અને સામયિકનું કદ વધ્યું અને આવક વધી. પાંચ વર્ષ પછી નફો કરતું થયું.

કેરોલ જી. બોવેન (Carrol G. Bowen) જે યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોના સામયિક વિભાગના વડા હતા તેમણે કહ્યું,

“you are splendid steward of intellectual assets and your responsible exercise of these duties is demonstrated in every way; greater income, greater circulation, greater volume in page and all with increasing surplus.

You must run a school for other editors, when you retire!

ચંદ્રાએ સામયિકના નીતિમત્તાના નિયમો ગોઠવી દીધા. મધ્યસ્થી (referee) અને તંત્રીપણાની પોલિસી તેમની. ચંદ્રા કઈ રીતે કામ કરતા તેનો તેમના Hermann Bondiને લખેલા પત્ર ઉપરથી ખ્યાલ આવશે.

જ્યારે કોઈ સંશોધનનું પેપર મને મળે ત્યારે પહેલાં જ તપાસ કરી લઉં છું કે સંશોધન પેપર નિખાલસપણે સ્વીકાર્ય છે કે નહિ. પ્રકાશન માટે આવતા બધા પેપરોમાં ૧૦ ટકા આ જાતનાં છે; મેરિલ (Merrill)નું પરિવર્તનશીલ તારાની વર્ણપટ પરની લાક્ષણિકતા અથવા સ્વાર્સચાઈલ્ડ (swarzschild) સૂર્યના નવા મોડલ માટે મધ્યસ્થીની (referee) જરૂર નથી. હું મારી જાતને ૧૦ ટકાથી ૧૫ ટકા સંશોધન પેપરોનો મધ્યસ્થી થઈ શકું તેમ માનું છું. બાકીનાં મારી પસંદગીના બહારના મધ્યસ્થીઓને મોકલું છું. મારે ઉમેરવાની જરૂર નથી કે ઢંગધડા વિનાના સંશોધન પેપરને ઝડપથી ના પાડી દઉં છું.

તમે પૂછેલું કે મધ્યસ્થીને મોકલવાથી સંશોધન પેપરનું પ્રસિદ્ધ થવાનું મોડું થાય. આવું ન બને તે માટે ઘણો પ્રયત્ન કરું છું. હું મધ્યસ્થી પસંદ કરતો હોઈને મને ખબર છે કે કોના ઉપર આધાર રખાય અને કોના ઉપર આધાર ન રખાય. જો કોઈ મધ્યસ્થી લાસરિયો હોય તો તેમને યાદ કરાવતો નમ્ર પણ બરાબર ધ્યાન દોરતો પત્ર લખું છું. જો કોઈ ચાર અઠવાડિયાં સુધી ન મોકલે તો કડક રીતે જણાવી દઉં કે રિપોર્ટ વગર સંશોધન પેપર પાછું મોકલી આપો. ગંભીરતાપૂર્વક જણાવું કે મને મધ્યસ્થીઓ તરફથી ખૂબ જ સહકાર મળ્યો છે.

APJનું કામ તેમના શીખવવાના કે સંશોધનના કામમાં વચ્ચે ન આવે તેની કાળજી રાખતા. APJના કામ માટે ભણાવવાનો ભાર ઓછો કરવાની ચંદ્રાએ માગણી કરી નથી. APJની ઓફિસ ક્યાંથી ક્યાં સુધી ખુલ્લી રહેશે તે લખેલું હતું અને તેને ચંદ્રા વળગ્યા રહેતા. સમય બહાર સામયિકનું ન વિચારતા. તેમની ઓફિસમાં હોય ત્યારે કોઈ APJના લગતો સવાલ પૂછે તો જણાવતા કે તે APJની ઓફિસમાં ઓફિસના સમય દરમિયાન ફોન કરશે તો યોગ્ય જવાબ મળશે. આમાં કોઈ અપવાદ નહિ.

આટલા લાંબા સમયમાં ઘણા બધાંનાં સંશોધન પેપરો સ્વીકાર્યા ન હોય, સુધારાવધારા સુચવ્યા હોય તેનાં કારણે ઘણા ચંદ્રા ઉપર ગુસ્સે થતા અને સંપાદકીય મંડળને (Editorial Board) ફરિયાદો પણ કરતા. આખરે APJ દુનિયાભરમાં ખૂબ જ જાણીતું અને ઊંચી કક્ષાના વિદ્વત્તાભર્યા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવાની જગ્યા ગણાતી, ગણાય છે અને ગણાતી રહેશે. આ ચંદ્રાની ખગોળશાસ્ત્રીઓ અને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓના સમાજને અમૂલ્ય ભેટ છે. જ્યાં સુધી તંત્રી રહ્યા ત્યાં સુધી ન્યાયી રહેવાય તે કારણે ખગોળશાસ્ત્રના અને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓના સમાજથી દૂર રહ્યા. તેમણે કોન્ફરન્સ અને સીમ્પોસિયાનાં આમંત્રણો પણ ન્યાયી રહેવા માટે ન સ્વીકાર્યાં.

વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મૂકવાની ફિલસૂફી (Philosophy of Systemization) :

આપણે તારાનો અભ્યાસ કરવા માટે બધી જ ઝીણામાં ઝીણી બાબતનો અભ્યાસ કરીએ તો તુરત જ ખ્યાલ આવશે કે બધું ગૂંચવણભર્યું છે. જેમ કે ઊર્જા ક્યાંથી આવે છે, ઊર્જાની પેદાશ કઈ રીતે સતત બને છે. કિરણો અંદરથી બહાર કઈ રીતે જાય છે. ઘનતા, દબાણ વગેરે જુદા જુદા ભાગમાં સરખાં હશે કે જુદાં જુદાં ? તારાની ધરીની આસપાસ ભમવું, બીજા તારાઓની અસર વગેરે.

આ બધું એકસાથે કરવું જરાયે સહેલું નથી.

ચંદ્રાએ નાનો ભાગ લઈને શું થઈ શકે તે વિચાર્યું, એમણે જે તારાઓ સમતુલન (equilibrium) અવસ્થામાં હોય અને સ્થિર (steady) હોય તેવા તારાઓનો વિચાર કર્યો. સમતુલન તારાઓ ત્રણ પ્રાયલોથી (parameters) દર્શાવી શકાય. તે પ્રાયલો તારાનું દ્રવ્ય M, તારાની ત્રિજ્યા અને તેજસ્વિતા (Luminosity) L છે. આપણી પાસે ઘણા તારાઓની M, R and L કિંમતો છે. જો તારો સમતુલન અવસ્થામાં હોય તો M, R and L વચ્ચે શો સંબંધ ? ચંદ્રાએ છથી સાત વર્ષ આનો અભ્યાસ કર્યો અને સંશોધનોના પેપરના સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા અને આ અભ્યાસ પૂરો થતાં પહેલું પુસ્તક.

(1) An introduction to the study of stellar structures. University of Chicago Press, 1939. Reprinted : Dover Publications, New York, 1967. જાપાનીઝ અને રશિયન ભાષામાં ભાષાંતર.

આની સાથે તેમણે શ્વેત વામન તારાઓનો અભ્યાસ કરેલો (1929-1939).

ચંદ્રાના સંશોધનનું મૂળ કારણ વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોની પ્રગતિમાં ભાગ લઈને તેમને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મૂકવાનું. ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્રનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાંના એક ક્ષેત્રને લઈને તેના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવીને તે ક્ષેત્રમાં ઘણાં સંશોધન પેપરો લખીને તે ક્ષેત્રના મુખ્ય વિચારોને આવરી લેતું પુસ્તક લખીને બીજા નવા ક્ષેત્રમાં જતા. આ નવા ક્ષેત્રમાં પણ તે જ રીતે કરતા. લગભગ સાતથી દસ વર્ષ કામ કરતા. તેમની જિંદગીના લગભગ સાત ભાગ પાડી શકાય. ઉપરનો એક ભાગ

(2) તારાઓનું ગતિશાસ્ત્ર, બ્રાઉનિઅન ગતિ સાથે (1938-1943).

પુસ્તક : Principles of Stellar Dynamics. University of Chicago Press, Chicago 1943. Reprinted Dover Publications, New York, 1960.

(3) ઉષ્ણતાનું કિરણોથી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવું. જેમાં તારાઓનાં વાતાવરણ પણ આવે વગેરે (1943-1950).

પુસ્તક : Radiative Transfer, Clarendon Press, Oxford, 1950, Reprinted, Dover Publications, New York, 1960, રશિયન ભાષામાં ભાષાંતર

(4) દ્રવ્યગતિકીય અને લોહચુંબકીય દ્રવ્યગતિની સ્થિરતા જેની સાથે રાય-બેનાર્ડ ઉષ્ણતાનયન (1952-1961)

પુસ્તક : Hydrodynamic and Hydromagnetic Stability. Clarendon Press, Oxford, 1961 Reprinted, Dover Publications, New York, 1981. રશિયન ભાષામાં ભાષાંતર.

(5) ઉપવલયજ આકારની (Ellipsoidal Figures), આકૃતિઓની સંતુલનતા (equilibrium), અને સ્થિરતા (stability) (1961-1968).

પુસ્તક : Ellipsoidal figure of Equilibrium, Yale University Press, New Haven, 1969

Reprinted : Dover Publications, New York, 1987, રશિયન ભાષામાં ભાષાંતર.

(6) વ્યાપક સાપેક્ષવાદ અને સાપેક્ષવાદી ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્ર (1962-1972).

(7) શ્યામ પોલાણોના ગણિતીય સિદ્ધાંત (1974-1983).

પુસ્તક : The Mathematical Theory of Black Holes. Clarendon Press, Oxford, 1983. રશિયન ભાષામાં ભાષાંતર.

સારામાં સારા ભૌતિકશાસ્ત્રી કે ગણિતશાસ્ત્રી તરીકે જાણીતા થવા માટે ગમે તે એક જ ક્ષેત્રમાં ચંદ્રાના જેવું સંશોધન અને તેને લગતું પુસ્તક પૂરતું છે. ન્યૂટનના લખેલા અસામાન્ય ગ્રંથ ‘Principia’ને ત્રણસો વર્ષ પૂરાં થતાં, 300 વર્ષની સંવત્સરી ઊજવવા માટે યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોએ ચંદ્રાને આમંત્રણ આપ્યું. ચંદ્રાએ ઉત્સાહપૂર્વક આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. અગાઉ થોડાક જ પ્રમેયોનો અભ્યાસ કરવા વિચાર કર્યો. પણ જેમ જેમ વાંચતા ગયા તેમ તેમ વધારે રસ પડતો ગયો અને આખરે ચંદ્રાએ તેમનું છેલ્લું પુસ્તક, “Newton’s Principia for the Common Reader” લખવાનો વિચાર કર્યો. ચંદ્રાના કહેવા પ્રમાણે પ્રિન્સિપિઆના દરેક પાનામાં એમને નવું કંઈક મળ્યું છે. તેમની ઉંમર અને તબિયતના કારણે આ કામ પૂરું થઈ શકશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ હતું. લલિતાના શબ્દોમાં, “Can one’s determination to finish one’s under taking conquer over what fate has determined for you ? I have a feeling that Chandra had that will and succeeded, although he had the constant fear that he was going to die before me.”

ચંદ્રાએ સરસ છાપેલું આ પુસ્તક જોયું અને તેમણે લલિતાને અર્પણ કર્યું છે.

ચંદ્રાનું પહેલું સંશોધન પેપર 1928માં Compton

effect વિશે હતું અને છેલ્લું પેપર 1995માં તેમના નિધન પહેલાં સ્વીકારાયેલું હતું જે non-radial oscillation of starsને લગતું હતું. તેમણે કુલ 380 જેટલાં સંશોધન પેપરો લખ્યાં હશે. યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોએ સાત Volumesમાં Selected Papers પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. ચંદ્રશેખરે 45 વિદ્યાર્થીઓને Ph.D. માટે દોરવણી આપી છે. ચંદ્રશેખરના નિધન પછી લલિતા ચંદ્રશેખરે નોબેલ પ્રાઇઝના પૈસા યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોને સુબ્રહ્મણ્યમ ચંદ્રશેખર મેમોરિઅલ ફેલોશિપની સ્થાપના માટે આપ્યાં. આ ફેલોશિપ ભૌતિક વિભાગ કે ખગોળશાસ્ત્ર અને ખગોળ ભૌતિકશાસ્ત્ર વિભાગના Ph. D. પ્રોગ્રામના આગળ પડતા (outstanding) વિદ્યાર્થીને દર વર્ષે અપાય છે.

1937ની આસપાસ સ્ટુવે ચંદ્રાની સાથે મુખ્ય કેમ્પસમાં ખગોળશાસ્ત્રનો વિષય ભણાવવાનું નક્કી કર્યું પણ સાયન્સના ડીન હેન્રી ગેલે વીટો વાપરીને ચંદ્રાના રંગના કારણે ચંદ્રાને ભણાવવાની ના પાડી. યુનિવર્સિટી ઓફ શિકાગોના પ્રેસિડન્ટ હટ્ચિન્સે (Hutchins) કહ્યું, “By all means have Mr. Chandrasakhar teach.”

યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડન્ટ એડવર્ડ લેવિએ (Edward Levi) કહ્યું, “Chandra always symbolized to me at least a kind of humanistic scientist, a

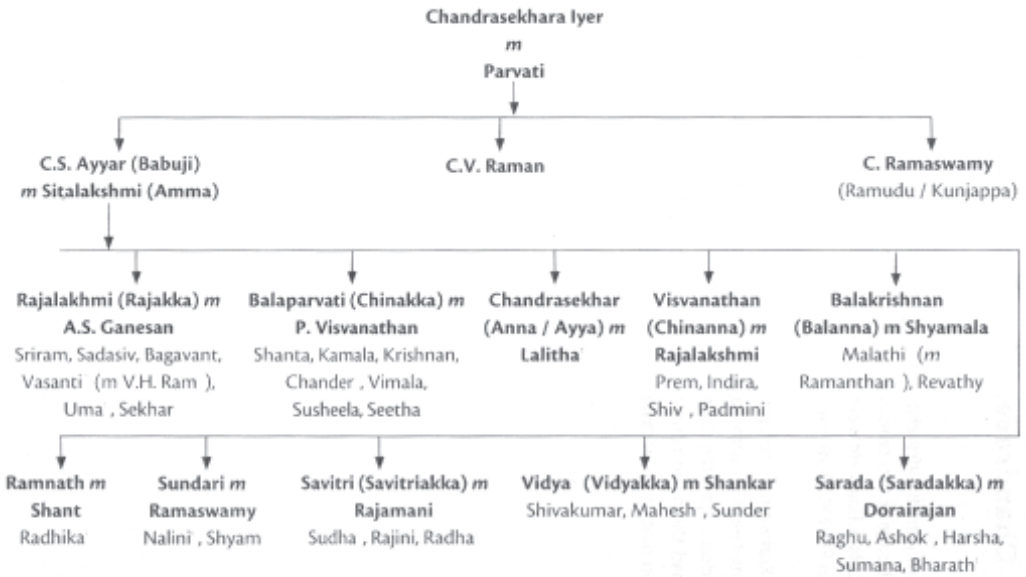
person of enormously high standards, determined, idealistic, brilliant and one who never seemed to deviate from his own ideals, ideals for a great scholar. I always thought of him as the kind of a person for whom and through whom the university existed.”

પહેલી કક્ષાના આપણા વૈજ્ઞાનિક અને માનવી આપણી આવતી પેઢીઓને પ્રેરણારૂપ છે. તેમની સતત કામ કરવાની રીતે તો દરેકે શીખવા જેવી છે.

આ લેખ નીચેના પુસ્તકોના આધારે લખ્યો છે

- (1) Wali, Kameshwar C. (1991). Chandra : A biography of S. Chandrasekhar. The University of Chicago Press
- (2) Parameswaran, Uma (2011). C. V. Raman : A biography. Penguin Books.
- (3) Salwi, Dilip M. (2004). S. Chandrasekhar : The Scholar Scientist. Rupa & co
- (4) Ramnath, Radhika, Ed. (2012) S. Chandrasekhar : Man of Science. Harper Collins Publishers India.

વિકલભાઈ અં. પટેલ
મો. ૯૪૨૮૦૧૯૦૪૨

Note 1: Chandrasekhara Iyer and Parvati had four more children who haven't been listed here.

ચક્ષુદાન અને દષ્ટિદાન

ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ

આંખ એ પ્રાણી માત્રને ઈશ્વર તરફથી મળેલો અમૂલ્ય ખજાનો છે. મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યની આંખો આમ તો બિન ઉપયોગી છે; પરંતુ એ જ આંખો બે અંધ મનુષ્યને દષ્ટિ આપવા સમર્થ છે. બે આંખો બે અંધ વ્યક્તિને નવી દષ્ટિ આપી તેમના અંધકારમય જીવનને પ્રકાશિત કરે છે. જેણે ઊગતા સૂરજને જોયો નથી, પૂનમની ચાંદનીની શીતળતા નિહાળી નથી, ખિલખિલાટ હસતાં નિર્દોષ બાળકના મુખડાને જોયું નથી, બગીચામાં ઊગતા રંગબેરંગી પુષ્પોનું સૌંદર્ય માણ્યું નથી. તેને દિલમાં કેવી અપાર વેદના થતી હશે ? આપણે કોઈ અંધજનને જોઈએ ત્યારે જ ખ્યાલ આવે કે આંખ કેટલી ઉપયોગી છે.

હેલન કેલરનો જન્મ ૨૭ જૂન, ૧૮૮૦ના રોજ અલાબામા ખાતે થયો હતો. તેમને ૧૮૮૭ માં સ્કારલેટ તાવ આવવાથી તેઓ બહેરાં, મુંગાં અને અંધ બન્યાં હતાં. તેમની માવજતને કારણે તેમનું મુંગાપણુ દૂર થયું હતું. તેમણે વિશ્વની સફરો ખેડી, “સાઈટ કન્ઝર્વેશન તથા અંધત્વ નિવારણ” ના કાર્યક્રમ આપવા લાગ્યાં હતાં. આહાલ્યો ખાતે ભરાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય અધિવેશનમાં લાયન્સને “નેત્ર સુરક્ષા”ના કાર્યક્રમ તેમજ અંધજનનોની સહાયે આવવા અનુરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું - “હું તમારા માટે એક ઉમદા તક છું. જ્યારે અનેક તકો તમારી રાહ જોતી હોય ત્યારે તમારે જે પ્રિય તક હોય તે અપનાવશો. હું તમને સૌને સેવાની ભાવના માટે ઉત્કૃષ્ટતા પૂરી પાડીશ.” તેઓના આ શબ્દોએ જાદુ કર્યો અને સર્વે લાયન્સ ક્લબોએ “સાઈટ કન્ઝર્વેશન”ને પ્રાથમિકતા આપી હતી અને અંધત્વ નિવારણના કાર્યક્રમો જુદીજુદી ક્લબો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

આંખની રચના : આંખના ડોળામાં વચ્ચે જે કાળો ભાગ દેખાય છે અને સામાન્યતઃ કીકી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનાં સૌથી ઉપરના ભાગને પારદર્શક પટલ એને કોર્નિયા (Cornea) કહેવામાં આવે છે. પ્રકાશનાં કિરણો કોર્નિયામાંથી પસાર થઈ આંખના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશે છે. અને ત્યાં પડતા ઉપર તેનું પ્રતિબિંબ પડતાં વસ્તુ દેશ્યમાન થાય છે. આ પારદર્શક પટલ (કોર્નિયા) ઝાંખો પડે છે તો ઝાંખું દેખાય છે અને તે જો અપારદર્શક બને છે તો પ્રકાશનાં કિરણો આંખમાં પ્રવેશી શકતાં નથી અને વ્યક્તિ અંધ થાય છે/ગણાય છે.

અંધાપાનાં કારણો જુદાં જુદાં હોય છે. મોતિયાથી, નેત્રખીલથી, ઝામરથી, આંખની ઓપ્ટિક નસ સુકાઈ જવાથી, પડદો ફાટી જવાથી, આંખની અંદર આવેલ વીટ્રીઅસ પ્રવાહી બગડી જવાથી અને પારદર્શક પટલ કે કોર્નિયા બગડી જવાથી અંધ થવાય છે. સમયસર કોર્નિયા બદલવાનું ઓપરેશન કરવાથી આવતો અંધાપો અટકાવી શકાય છે. અપારદર્શક કોર્નિયા દૂર કરી પારદર્શક કોર્નિયા બેસાડી દષ્ટિદાન આપી શકાય છે; પરંતુ આ પ્રકારના ઓપરેશનમાં નવો પારદર્શકપટલ યાને કોર્નિયાની જરૂર પડે છે અને આ કોર્નિયા માનવીનો જ જોઈએ અને તેથી માનવનેત્રની જરૂર પડે છે. માનવનેત્રનું દાન એટલે ચક્ષુદાન.

પારદર્શક પટલ (કોર્નિયા) બગડવા બાબત

સામાન્ય રીતે જેને આપણે કીકી કહીએ છીએ તે, પારદર્શક પટલ ઉપર વાગવાથી ઍસિડ-આલ્કલી જેવા જલદ પદાર્થ પડવાથી, અકસ્માત થવાથી, વગેરે જેવા કારણોસાર પારદર્શકપટલ (કોર્નિયા) અપારદર્શક થાય છે. આ પ્રકારના અંધત્વનો ભોગ મોટા ભાગે જુવાનો-બાળકો થાય છે. જો સમયસરની સારવાર આપવામાં આવે અને જરૂરી ઓપરેશન કરવામાં આવે તો દષ્ટિદાન આપી શકાય છે.

અપારદર્શક બનેલ પારદર્શકપટલ (કોર્નિયા)ને દૂર કરી તેની જગ્યાએ તંદુરસ્ત પારદર્શકપટલ મૂકવાથી દષ્ટિ મળે છે. આ ક્રિયા બે રીતે કરવામાં આવે છે. તેને પેનિટ્રેટિંગ અને લેમેલર ગ્રાફ્ટિંગ કહેવામાં આવે છે.

પારદર્શકપટલ (કોર્નિયા) ક્યાંથી લાવવો ? ચક્ષુદાન

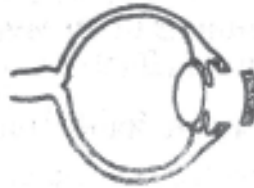
માનવી માટે માનવલોહી સિવાય બીજો વિકલ્પ નથી. તેવી જ રીતે કોર્નિયા અને બીજા તેવા પદાર્થો માટે માનવનેત્ર સિવાય બીજા કોઈ વિકલ્પ નથી. કૃત્રિમ રીતે કોર્નિયા બનતો નથી. જ્યારે વ્યક્તિનું અવસાન થાય ત્યારે મૃત વ્યક્તિની આંખો દાનમાં આપવાથી તે આંખનો સ્વચ્છ, તંદુરસ્ત કોર્નિયા કાઢી લઈ જીવંત અંધ વ્યક્તિનો બગડેલો કોર્નિયા દૂર કરી, ત્યાં બેસાડવાથી જીવંત વ્યક્તિ દષ્ટિદાન મેળવે છે.

કોર્નિયાનો અંધાપો દૂર કરવાની રીત

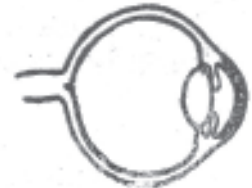
કોર્નિયાનો આખો ભાગ સંપૂર્ણ જાડાઈ સુધી અપારદર્શક બને તો તેવો કોર્નિયા આખો કાઢી તેની જગ્યાએ નવો તંદુરસ્ત પારદર્શક કોર્નિયા મૂકવાથી દષ્ટિ મળે છે. તે નીચેના ચિત્રથી સ્પષ્ટ થશે. આ પેનિટ્રેટિંગ ગ્રાફ્ટ તરીકે ઓળખાય છે.

આંખનો કોર્નિયા અપારદર્શક થવાથી પ્રકાશના કિરણ આંખમાં જતા નથી અને અંધાપો આવે છે.

આ અપારદર્શક કોર્નિયા દૂર કરવામાં આવે છે.

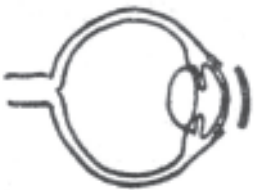

તે જગ્યાએ બીજા પારદર્શક તંદુરસ્ત કોર્નિયા બેસાડવાથી દષ્ટિ મળે છે.

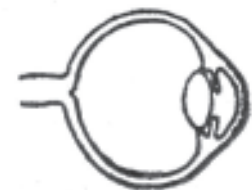
કોર્નિયામાં જુદા જુદા કોષોના જુદાં જુદાં પડ આવેલા હોય છે. હવે જો કોર્નિયામાં પૂર્ણ જાડાઈ સુધી નહીં પરંતુ થોડા પડમાં અપારદર્શકતા હોય તો તેવો ભાગ દૂર કરી તેટલા ભાગમાં પારદર્શક કોર્નિયાનું પડ મૂકી દેવાથી દષ્ટિ મળે છે. આને લેમેલર ગ્રાફ્ટ કહેવામાં આવે છે.

થોડો ભાગ-પડ અપારદર્શક થાય છે.

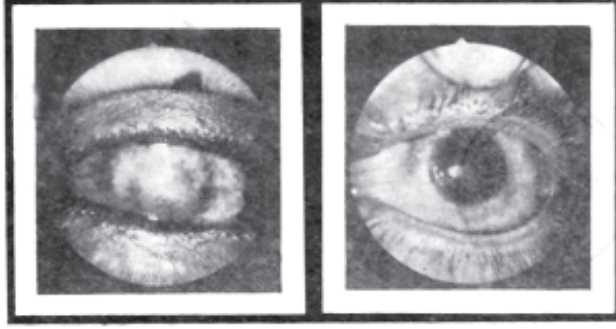
અંશત બગડેલ પડ દૂર કરવામાં આવે છે.

દૂર કરેલ બગડેલ પડની જગ્યાએ પારદર્શક પડ બેસાડવાથી દષ્ટિ મળે છે.

BEFORE

AFTER

કોર્નિયાના પ્રત્યારોપણથી નેત્રજ્યોતની પ્રાપ્તિ

આપરેશન અગાઉની સ્થિતિ

કોર્નિયલ ટ્રાંપ્લન્ટ બાદની સ્થિતિ

ચક્ષુદાન લેવાની પદ્ધતિ

ચક્ષુર્બેકને જાણ કરવાથી ડૉક્ટર ચક્ષુદાતાને ત્યાં આવે છે. ચક્ષુદાન જીવંત વ્યક્તિને બેસાડવાના હોવાથી તબીબશાસ્ત્રના તમામ સૂચનો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. આંખો લેવાનાં સાધનો-બોટલ વગેરે તમામ વસ્તુઓ ઓક્ટોકલેવ-જંતુરહિત કરી રાખવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આંખો કાઢતાં પહેલાં તેના ઉપર જંતુરહિત કરવા એન્ટિબાયોટિક દવા મૂકવામાં આવે છે. આંખના ડોળાને હાથથી સ્પર્શ ન થાય માટે પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવે છે. ડોળાને કાઢ્યા બાદ તેને કલેમ્પમાં મૂકી બોટલમાં મૂકવામાં આવે છે અને ફરીથી એન્ટિબાયોટિક દવા નાખવામાં આવે છે. જેથી આંખ ઉપર ચેપી જંતુઓ ન લાગી જાય. આંખો લીધા બાદ તે જગ્યાએ ૩ મૂકીને પોપચાં બંધ કરવામાં આવે છે. જમણા અને ડાબા ડોળાને બે જુદી જુદી બોટલોમાં પેક કરીને તેના પર - અને ઈ નું નિશાન કરવામાં આવે છે. પેક કરેલ બોટલો બરફમાં ૪૦ સેન્ટીગ્રેડમાં રાખવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ ચક્ષુર્બેકને મોકલી આપવામાં આવે છે.

ચક્ષુદાતાની વિગત ભરવા માટે ફોર્મ

જેમાં (૧) ઉંમર, (૨) મરણનું કારણ (૩) મરણનો સમય (૪) આંખ લેવાનો સમય (૫) ડૉક્ટરનું નામ (૬) સંમતિ આપનારનું નામ તેમજ સરનામું (૭) ચક્ષુ પહોંચાડનાર સ્વયંસેવકનું નામ અને સરનામું.

ચક્ષુ મોકલવાની પદ્ધતિ

ચક્ષુદાનમાં મળેલ ચક્ષુઓ બસ, ટ્રેન, વિમાન માર્ગે મોકલવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ટ્રેન કે બસથી મોકલવામાં આવે છે. જેથી જલદી પહોંચાડી શકાય. બહારના રાજ્યમાં વિમાન માર્ગે મોકલવામાં આવે છે. ઇન્ડિયન એર લાઇન્સ વિના મૂલ્યે લઈ જાય છે. ગુજરાતમાં બસ દ્વારા મોકલવામાં આવતા ચક્ષુ વિનામૂલ્યે લઈ જવામાં આવે છે.

ચક્ષુદાન કોણ આપી શકે ?

- (૧) કોઈ પણ ઉંમરની વ્યક્તિનું અવસાન થતા તેની આંખો દાનમાં આપી શકાય છે.
- (૨) કોઈ પણ રોગને કારણે કે આંખે મોતિયો હોય કે મોતિયાનું ઓપરેશન કરાવ્યું હોય, ચશ્માં હોય, ઝામર હોય, પડદો ફાટી જવાથી કે ડોળાની નસ સુકાઈ જવાથી અંધત્વ હોય પણ જો કોર્નિયા હોય તો ચક્ષુદાન અવશ્ય થઈ શકે છે.
- (૩) આંખો ઉપયોગમાં આવશે કે નહીં તેનો નિર્ણય જાતે ન લેશો. આ કામ ડોક્ટરનું છે. તેથી નિર્ણય તે લેશે. આપણી ફરજ ચક્ષુદાન આપવાની છે.

ચક્ષુદાન આપવા માટે શું કરવું ?

- (૧) સમય એ મહત્ત્વનું અંગ છે. મરણ પછી આંખો સૂક્ષ્મજીવાણુઓ બગાડે તે પહેલાં તેમજ કોર્નિયામાં ખરાબી થાય તે પહેલાં ચક્ષુ દાનમાં આપવા જરૂરી છે. ચક્ષુદાન વહેલામાં વહેલું કરાવો પરંતુ મૃત્યુબાદ ૬ થી ૮ કલાક સુધીમાં ચક્ષુ લઈ શકાય છે. તેને દવા તથા ઠંડકમાં રાખવામાં આવે તો ૪૮ થી ૭૨ કલાક સુધી વાપરી શકાય છે.
- (૨) મૃતદેહ હોય તે રૂમમાં પંખો બંધ રાખો. નહિતર આંખની કીકી સુકાઈ જવા સંભવ છે.
- (૩) મૃતદેહની આંખો ખુલ્લી હોય તો બંધ કરો અને આંખ ઉપર ભીનો રૂમાલ કે રૂના પોતા મૂકવા. સ્વચ્છ વસ્તુનો ઉપયોગ કરો.
- (૪) ચક્ષુર્બેકનો કે ડોક્ટરનો સંપર્ક જલ્દી કરો.
- (૫) ચક્ષુદાન લેવાની ક્રિયા વખતે કોઈ પાસે ઉભા ન રહે.

ચક્ષુની વહેંચણી પદ્ધતિ

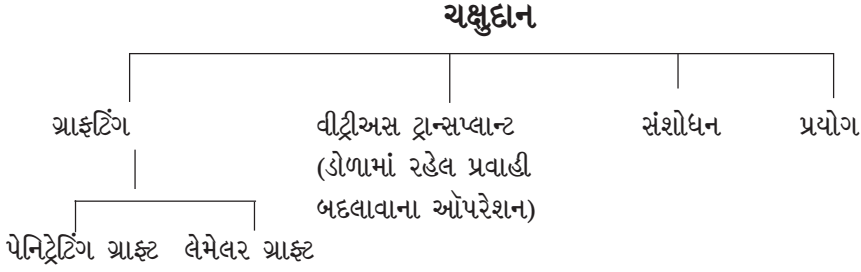
ચક્ષુદાનમાં મળેલ નેત્રોની વહેંચણીમાં ગુજરાતમાંથી આવેલી માંગણીને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ પહેલા અને વહેલાના ધોરણે વહેંચણી કરવામાં આવે છે. પરંતુ આંખો જરૂરવાળી હોસ્પિટલમાં મોકલતાં પહેલાં નીચેની હકીકતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે :

- (૧) મરણ અને આંખ લેવા દરમિયાન વીતેલો સમય.
- (૨) આંખ લેવાનો સમય અને જે તે સ્થળેથી મુખ્ય કેન્દ્ર ઉપર આવતાં લાગતો સમય.
- (૩) ચક્ષુની જરૂર છે ત્યાં મોકલવા માટે, વિમાન વાહન ક્યારે મળશે ?
- (૪) વાહનને જે તે સ્થળે પહોંચતાં કેટલો સમય લાગશે ?
- (૫) આંખોનું પાર્સલ જ્યાં અને જ્યારે પહોંચે ત્યાં/ત્યારે રવિવાર કે રજાનો દિવસ છે કે કેમ ? તેવા દિવસે આંખનું ઓપરેશન કરવાની સુવિધા છે કે કેમ ?
- (૬) માંગણી કરવામાં આવી છે ત્યાં અન્ય ડોક્ટર હશે કે કેમ ?
- (૭) આંખની સ્થિતિ

(૮) મરણનું કારણ

(૯) આંખ પહોંચાડવા સ્વયંસેવકની ઉપલબ્ધિ.

ચક્ષુદાનમાં મળેલ આંખનો વિવિધ ઉપયોગ

(૧) જે અંધ વ્યક્તિને પ્રત્યારોપણ કરેલ હોય છે. તેની વિગત આપવામાં આવતી નથી. (૨) ડાયાબિટીસ કે કમળો કાર્નિયાને ખરાબ કરતા નથી. આંખનું કેન્સર હોય તો જ ચક્ષુદાન નથી લેવામાં આવતું. (૩) અંધ વ્યક્તિએ નજીકના આંખના રોગોના નિષ્ણાંત ડોક્ટરને બતાવીને નક્કી કરશે કે તેને કીકી બદલવાથી દષ્ટિ મળશે કે કેમ ? ભારત દેશમાં હાલ ૫૨૪ જેટલી નેત્રબેંકો છે. દરેક નેત્રબેંકના પ્રયત્નોથી દર વર્ષે ૧૭ થી ૨૦ હજાર નેત્રદાન મળે છે. ૨૫ થી ૩૦ હજાર નેત્રદાનની તો દર વર્ષે ૧૫ હજાર જેટલા દષ્ટિહીન (અંધ) વ્યક્તિઓનો વધારો થાય છે.

અન્ય માહિતી

- (૧) તમામ ધર્મોએ સેવા પ્રવૃત્તિને અનુમોદન આપેલ છે.
- (૨) ચક્ષુદાતાને કોઈ પણ ખર્ચ થતો નથી. તમામ ખર્ચ ચક્ષુબેંક ભોગવે છે.
- (૩) આખો ડોળાનો ઉપયોગ થતો નથી. પણ આંખમાં જે ભાગની જરૂર હોય તે વપરાય છે.
- (૪) ચક્ષુદાન માટે ૩ થી ૪ કલાકમાં અપાવતાં સારી દષ્ટિ મળે છે. પ્રત્યારોહણ ૭૨ કલાક સુધીમાં થાય તે જરૂરી છે. તેને ૪ સે.માં સાચવવી જરૂરી છે.
- (૫) યોગ્ય સંજોગોમાં સાચી રીતે ઓપરેશન થાય અને દર્દીની શારીરિક સ્થિતિ સારી હોય તો આવા ઓપરેશનનો ૮૦ટકા સફળ થાય છે.
- (૬) કોર્નિયા બેસાડવાથી સંપૂર્ણ અંધ વ્યક્તિ ખરેખર દેખતી બને છે.
- (૭) પ્રચાર તંત્ર : ચક્ષુદાતાનું નામ, સહમતિ આપનારનું નામ વગેરે માહિતી લોકલ ન્યૂઝપેપરમાં તેમજ સમાચાર પત્રોમાં માહિતી આપવામાં આવે છે. પત્રિકાઓની વહેંચણી કરવાથી સમાજમાં જાણ થાય છે.

ડૉ. આનંદ પટેલ
મો. ૯૪૨૬૩૬૨૯૩૫

ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ
મંત્રીશ્રી, સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી
મંત્રીશ્રી, શ્રી કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ, કડી
મો. ૯૪૨૭૫૪૩૬૨૭

યક્ષુદાન થકી દષ્ટિદાનના પુરસ્કર્તા

ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

વ્યવસાયે ડેન્ટિસ્ટ, પરંતુ પ્રકૃતિએ સેવાપરાયણ જીવ હોઈ યક્ષુદાન મેળવી દષ્ટિદાન આપવાની અનોખી પ્રવૃત્તિમાં પોતાની જાતને સ્વેચ્છાએ સમર્પિત કરનાર ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ

માનવસમાજજીવનનું અને સવિશેષતઃ કડીનું એક ગૌરવશિખર છે. અલબત્ત, આ ઉમદા સેવાકીય પ્રવૃત્તિમાં તેમના નાનાભાઈ ડૉ. બાબુભાઈ પટેલ (હાલ, અમેરિકા), ડેન્ટિસ્ટ પુત્ર ડૉ. આનંદ પટેલ અને પોતાની આગવી કોઠાસૂઝથી

સર્જિકલ સાધનોને સ્ટરીલાઈઝ કરવાનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને હોશે હોશે સહયોગ પૂરો પાડનારાં તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી શારદાબહેન એમ. પટેલનો પણ સરાહનીય સહયોગ રહ્યો છે. આ ચારેય મૂઠી ઊંચેરાં વ્યક્તિત્વો માનવીય ફરજના ભાગ

તરીકે આપણા આર્ષગ્રંથ 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' ને અભિપ્રેત એવા 'નિષ્કામ કર્મયોગ'ની ભાવનાથી પ્રેરાઈને સેવાવ્રતી બની રહ્યાં છે અને તે પણ પ્રસન્નતા સાથે 'હું' કે 'અમે'ની ગ્રંથિને વિગલિત કરીને. ડૉક્ટરસાહેબને

જોતાં જ પેલું સુખ્યાત સુભાષિત માનસપટલ ઉપર તાજું થઈ આવે તેવું તેમનું વ્યક્તિત્વ છે :

વદનં પ્રસાદસદનં સદયં હૃદયં સુધામુચો વાયઃ ।

કરણં પરોપકરણં યેષાં કેષાં ન તે વન્ધાઃ ॥

(જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું ઘર છે, હૃદય દયાથી ભરેલું છે, વાણી અમૃતરસ વરસાવનારી છે અને કાર્ય પરોપકાર કરનારાં છે, તેવા સજજન પુરુષો કોને માટે વંદનીય

નથી ?) અર્થાત્ સૌ કોઈને માટે વંદનીય બની રહે છે.

માનવજીવન માટે આશીર્વાદાત્મક એવી એક સર્વશ્રેષ્ઠ યક્ષુદાન થકી દષ્ટિદાન પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા કોના દ્વારા મળી તે સંદર્ભે પૃચ્છા કરતાં તેમણે સ્વયં આ લખનારને જણાવ્યું હતું કે :

“ગાંધીવાદી વિચાર

સરણીવાળા શ્રી પ્રહલાદભાઈ ચેલદાસ પટેલની બાજુમાં મારા નાનાભાઈ ડૉ. બાબુભાઈ પટેલ રહેતા હતા. (હાલ અમેરિકા). તેઓ હંમેશાં

અમને કહેતા કે, મારા મૃત્યુ પછી મારાં યક્ષુઓની રાખ થવી ના જોઈએ. તમારે યક્ષુદાનની વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. તેમના મૃત્યુ પછી મેં મહેસાણા જેસીસના મારા મિત્રોને ફોન કરીને બોલાવડાવીને તેમનાં યક્ષુ લેવરાવ્યાં

હતાં. આ પ્રેરણાથી તા. ૨૫-૧૦-૮૫ના રોજ ભાગ્યોદય જનરલ હોસ્પિટલ ખાતે તે સમયના આરોગ્ય મંત્રીશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના હસ્તે યક્ષુબંકનું ઉદ્ઘાટન કરાવેલ. હું

તેમજ ડૉ. બાબુભાઈ યક્ષુઓ લેવા જતા. અમદાવાદ ખાતે યક્ષુઓ પહોંચાડવાની જવાબદારી નિભાવતા

હતા. યક્ષુઓ મેળવ્યાં પછી સર્જિકલ સાધનોને મારાં ધર્મપત્ની શારદાબહેન સ્ટરીલાઈઝ કરવાની જવાબદારી નિભાવી રહેલ છે. તેમણે યક્ષુદાન પહોંચાડવાની જવાબદારી ઘણી વાર નિભાવી છે. યક્ષુદાનની સેવાકીય

પ્રવૃત્તિ બદલ ડૉ. બાબુભાઈનું હૈદરાબાદ ખાતે સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. અમે ત્રણેય વ્યવસાયે ડૉક્ટર હોવા છતાં સમય કાઢીને યક્ષુઓ લેવાં જતાં હવે, મારો પુત્ર

ડૉ. મણિભાઈ પટેલ

શ્રીમતી શારદાબહેન પટેલ

ડૉ. બાબુભાઈ પટેલ

ડૉ. આનંદ પટેલ

ડૉ. આનંદ પટેલ ચક્ષુઓ લેવાની જવાબદારી નિભાવી રહ્યો છે. અમોએ અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૧૫૦ જેટલી ચક્ષુઓની જોડી અમદાવાદ ખાતે મોકલી છે. આ ચક્ષુદાન થકી કડી અને કડી આસપાસનાં ૧૦ જેટલાં વ્યક્તિઓને દષ્ટિદાન પ્રાપ્ત થયું છે. ચક્ષુદાનની પ્રેરણાના પ્રખર હિમાયતી શ્રી ગૌતમભાઈ મજમુદારને અમારાં શત્ શત્ વંદન. ગૌતમભાઈ મજમુદારે જણાવેલ કે, મારી જાણ મુજબ આ પરિવારના ડોક્ટરોએ સ્વયં પોતાનાં માતાપિતાનાં ચક્ષુઓ લીધાં હોય તેવો પ્રથમ કિસ્સો છે.”

શ્રી ગૌતમભાઈ કોણ છે ? અને તેમનું આ ક્ષેત્રે શું પ્રદાન છે તે સંબંધી જિજ્ઞાસાવ્યક્ત કરતાં તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે, “વ્યવસાયે વકીલ એવા શ્રી ગૌતમભાઈએ ચક્ષુદાનના ક્ષેત્રમાં સિંહફાળો કહી શકાય તેવું અદ્ભુત કાર્ય કર્યું છે. તેઓશ્રી છેલ્લા પચાસ વર્ષથી આ કાર્યક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા છે. અને લગભગ ૧ લાખ જેટલી આઈ ડોનેશન પ્રક્રિયામાં પોતે નિમિત્ત બન્યા છે. તેઓશ્રીએ ૧૯૬૫માં અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા ખાતેથી ગ્રામ્ય કક્ષાએ ચક્ષુદાનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી. અને ત્યાર બાદ તેમણે “આઈ બેંક”નું સ્થાપક પદ તેમજ પ્રમુખપદ શોભાવ્યું છે. હાલમાં આ સંસ્થા સાથે સમગ્ર ગુજરાતમાં ૮૬ જેટલા ચક્ષુદાન કેન્દ્રો જોડાયેલાં છે. આઈ બેંકની ઓફિસ એસ. જી. હાઇવે પર સોલા બ્રિજની બાજુમાં કાર્યરત છે. તેઓને ચક્ષુદાન મળ્યા બાદ તરત જ પત્રથી જાણ કરે છે. તેમજ જરૂરી સલાહ-સૂચન કરે છે. નાનામાં નાની જરૂરી નોંધ પણ મૂકે છે. અમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં તેમનો મુખ્ય ફાળો રહ્યો છે.” ડૉ. મણિભાઈ પટેલનો નિખાલસતાપૂર્વકનો આ એકરાર હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે.

અત્રે ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે ‘જન કલ્યાણ સાર્વજનિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ’ (રાજકોટ) દ્વારા તેના વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ના પાંચમા વાર્ષિક અહેવાલમાં ચક્ષુદાન પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા ગુજરાતના ૩૮ કર્મશીલોની સાથે જ ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલનાં કાર્યોની નોંધ લેવામાં આવી છે. આ સાથે જ નોંધ લેવી રહી કે ‘સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્ત’ના આ અંકના પૃ. નં. ૨૮-૩૨ ઉપર પ્રકાશિત તેમનો લેખ ‘ચક્ષુદાન દ્વારા દષ્ટિદાન’ તેમની સ્વાધ્યાયશીલતાનો દ્યોતક બની રહે છે.

ચક્ષુદાન પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત લાયન્સ કલબ, કડી

શાખામાં કલબનો ધ્યેયમંત્ર ‘We Serve’ ને mission “To empower volunteers to serve their communities, meet humanitarian needs, encourage peace and promote international understanding.” ખરાઅર્થમાં આત્મસાત કરીને વર્ષ ૧૯૭૧ થી આજપર્યંત તેના ચાર્ટર્ડ મેમ્બર તરીકે જોડાયેલા રહીને તેની પરિપૂર્તિ કરવા માટે હાથ ધરવામાં આવેલા પ્રોજેક્ટસનું સફળતાપૂર્વક નિર્વહણ કરવામાં સૌ સભ્યોની સાથે ડૉ. મણિભાઈ પટેલનો ફાળો પણ અસાધારણ રહ્યો છે. આ હેતુ તેઓશ્રી સમયદાન અને આર્થિક સહયોગમાં પણ સદાય અગ્રેસર રહેતા આવ્યા છે. તેમણે આ કલબના સભ્ય ઉપરાંત મંત્રી (૧૯૭૪-૭૫ થી ૧૯૭૫-૭૬), પ્રમુખ (૧૯૮૦-૮૧), ઝોન ચેરમેન (૧૯૮૪-૮૫), ડિસ્ટ્રીક્ટ ચેરમેન : ચાઇલ્ડ એન્ડ ફેમિલી વેલ્ફેર (૧૯૮૫-૮૬), હિઅરીંગ એન્ડ સ્પીઝ થેરાપી એન્ડ વકર્સ વીથ ડેફ (૧૯૮૬-૮૭), લાયન્સ કલબ સંચાલિત ચક્ષુબેકના ચેરમેન વગેરે હોદ્દાઓ ઉપર પ્રશસ્ત સેવાઓ આપી છે. આ બધા સમયગાળા દરમિયાન શિયાળામાં ગરીબોને ધાબળા ઓઢાડવાની પ્રવૃત્તિ, વૃક્ષારોપણ, રોગનિદાન કેમ્પ, કેન્સર કેમ્પ, બાળતંદુરસ્ત હરીફાઈ, મોતિયાબિંદુ ઓપરેશન, વર્ષ ૧૯૭૯માં અતિવૃષ્ટિના કારણે કડી તાલુકામાં થયેલ ભારે તારાજના કારણે જરૂરતમંદોને આવશ્યકતાનુસાર આવશ્યક સહાય પહોંચાડવાની કામગીરી, ચક્ષુદાન, ભૂખ્યાજનોને ભોજન વગેરે સેવાકાર્યોમાં તેમનાં યોગદાન ઉત્સાહ અને કાર્યનિષ્ઠા દષ્ટવ્ય બની રહેતાં પ્રત્યક્ષ સેવાકાર્યો ઉપરાંત કલબ દ્વારા આયોજિત રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સોમાં કંઈક નવું જ્ઞાન મેળવવાની તાલાવેલી સાથે તેમની ઉપસ્થિતિ રહી છે. તાજેતરના વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ માં તેમણે ઇટાલીના મિલાનમાં યોજાયેલ ઇન્ટરનેશનલ કોન્ફરન્સમાં હાજરી આપી હતી. તેમની વિશિષ્ટ કામગીરી અને સક્રિયતાને ધ્યાને લેતાં લાયન ડિસ્ટ્રીક્ટ ૩૨૩/બી/૨ દ્વારા કેટલાક અવોર્ડ્સથી તેમને અલંકૃત કરવામાં આવ્યા છે, જેમ કે ૧૦૦% હાજરી : ૧૯૮૧-૮૮, સેક્રેટરી મેમ્બરશિપ એચિવમેન્ટ મેડલ, ઓક્ટોબર મેમ્બરશિપ ઓથ અવોર્ડ, શેવરોન અવોર્ડ (૧૦ વર્ષ તથા ૧૫ વર્ષના સભ્યપદ માટે), ઝોન ચેરમેન (૧૯૮૪-૮૫) વગેરે વિશેષ

ઉલ્લેખનીય છે.

આવા ગરવાપુરુષ ડૉ. મણિભાઈ પટેલનું વતનનું ગામ લણવા (તા ચાણસ્મા, જિ પાટણ) છે, જ્યાં કૃષક પરિવારમાં તેમનો જન્મ તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૩ના રોજ થયો હતો. જોકે તેમના કેટલીક પેઢીઓ પૂર્વેના વડવાઓ ચાણસ્મામાંથી સ્થળાંતર કરીને લણવામાં સ્થાયી થયા છે. માતા : અમથીબા અને પિતા : શીવરામભાઈ અમીચંદદાસ પટેલ. પિતાશ્રી સરકારી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક હતા. તેમણે શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દી દરમિયાન કુંડાળ, મેડાંઆદરજ, મીઠાધરવા, ગોરાદ અને વતન લણવામાં શિક્ષક / આચાર્ય તરીકે સેવાઓ આપી હતી. તેમનું અવસાન તા. ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૮૮ના રોજ થયું હતું. એક કર્મઠ, વિદ્યાર્થીવત્સલ અને શિસ્તના આગ્રહી શિક્ષક તરીકે આજે પણ ત્યાંનાં ગ્રામજનો તેમના શિક્ષકત્વની વંદના કરતાં સાંભળવા મળે છે. લણવા ગામના વીર શહીદ ત્રિભોવનદાસ પટેલને ઉચ્ચ કેળવણી માટે પ્રોત્સાહિત કરનારા શિક્ષકો પૈકીના તેઓશ્રી એક હતા. તેમના પરિવારમાં સુપુત્રો સ્વ ડાહ્યાભાઈ (અવસાન ૨૦૨૧), ડૉ. મણિભાઈ (૧૯૪૩), અને ડાં બાબુભાઈ (૧૯૪૭) છે. ડૉ. મણિભાઈ પટેલનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી શારદાબહેન કે જેઓશ્રી સર્વ વિદ્યાલય, કડીના એક નીવડેલા શિક્ષક - વ્યાયામ શિક્ષક સ્વ ચતુરભાઈ પટેલનાં સુપુત્રી છે. તેમના પરિવારમાં બે પુત્રીઓ ૧ શ્રી દિપ્તીબહેન (બી ફાર્મ), ૨ શ્રી બેલાબહેન (બી ઈ સિવિલ) અને પુત્ર ડૉ. આનંદ (બી. ડી. એસ.) છે. તેમના સ્વતંત્ર ક્લિનિકનું ઉદ્ઘાટન શ્રી માણેકલાલ એમ પટેલસાહેબ દ્વારા તા. ૨ માર્ચ, ૧૯૮૮ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું. ડૉ. આનંદનાં પત્ની ડૉ. અલકા પટેલ પણ ડેન્ટિસ્ટ છે અને પોતાના પતિ સાથે કડીમાં વર્ષ ૧૯૯૯ થી ડેન્ટલ ક્લિનિકમાં સહયોગ આપી રહ્યાં છે. આ દંપતીની પુત્રી દિયા મનીપાલ યુનિવર્સિટીમાં કમ્પ્યુટર એન્જિનિયરિંગના તૃતીય વર્ષમાં અભ્યાસ કરી રહી છે.

શ્રી મણિભાઈના બાલમિત્રોમાં શ્રી અનિલભાઈ પટેલ (જાણીતા ઉદ્યોગપતિ અને ગણપત યુનિવર્સિટી, ખેરવા - મહેસાણાના આર્ષદષ્ટા સ્થાપક પ્રેસિડેન્ટ), પ્રો મણિભાઈ પટેલ વગેરે સમાવિષ્ટ છે. તેમણે વતનમાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ ધીણોજની હાઈસ્કૂલમાંથી ધોરણ ૧૦ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસ

દરમિયાન હિન્દી ભાષા-સાહિત્યમાં વિશેષ રસ- રુચિના કારણે 'રાષ્ટ્રભાષા કોલેજ'ની પરીક્ષા પ્રથમ પ્રયત્ને જ પાસ કરી દીધી હતી. ત્યાર બાદ ઉત્તર ગુજરાતના ખ્યાતિપ્રાપ્ત શિક્ષણધામ સર્વ વિદ્યાલય અને તેના કેળવણીવિદ્ આચાર્યશ્રી નાથાભાઈ દેસાઈસાહેબ અને મોહનભાઈ પટેલસાહેબ વગેરે પ્રતિભાશીલ શિક્ષકોની કીર્તિથી પ્રભાવિત થતાં અને પિતાશ્રીનું પ્રોત્સાહન સાંપડતાં. સર્વ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવી મેટ્રિકનો અભ્યાસ સંપન્ન કર્યો વલ્લભવિદ્યાનગરની વી. પી. સાયન્સ કોલેજમાં પ્રિ. યુનિવર્સિટી સાયન્સમાં અભ્યાસ દરમિયાન પોતાના મિત્રો શ્રી અનિલભાઈ અને શ્રી ચંદુભાઈ 'બિરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય'માં અભ્યાસ કરતા હોઈ તેમની સાથે વિશેષ નિકટતા સંધાઈ હતી. આ પછી પ્રથમ વર્ષ બી. એસસી.નો અભ્યાસ પાટણની પી. કે. કોટવાળા આર્ટ્સ અને શેઠ એમ. એન. સાયન્સ કોલેજમાંથી પૂર્ણ કર્યા બાદ સરકારી ડેન્ટલ કોલેજ, અમદાવાદમાં પ્રવેશ મેળવી વર્ષ ૧૯૬૭-૬૮માં બી. ડી. એસ. ની ડિગ્રી મેળવી હતી. ડેન્ટલના અભ્યાસ દરમિયાન કોલેજના ડીન ડૉ. એ. એમ. મલાવવાળાના પ્રીતિપાત્ર વિદ્યાર્થી બની રહ્યા હતા. આ ગુરુ-શિષ્યના હૂંફાળા સંબંધોની સુવાસ ઉદાહરણસ્વરૂપ બની રહી હતી.

તેમણે : બી. ડી. એસ. ની ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ માતૃસંસ્થામાં 'ક્લિનિકલ આસિસ્ટન્ટ' તરીકે માસિક રૂ. ૪૦૦/- ના પગારથી વ્યવસાયિક કારકિર્દીનો પ્રારંભ કર્યો હતો. અહીં ડેન્ટલ અધ્યાપક / ડેન્ટલ ડાક્ટર તરીકેની પ્રોજેક્ટવલતમ કારકિર્દીની વિપુલ શક્યતાએ રહી હોવા છતાં સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરવાની હોશ તેમજ ડેન્ટલ ડાક્ટર તરીકે પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરવાની ખ્વાહિશના કારણે ફક્ત ૬ માસ સુધી અમદાવાદની સરકારી ડેન્ટલ કોલેજમાં 'ક્લિનિકલ આસિસ્ટન્ટ' તરીકે સેવાઓ આપ્યા બાદ સ્વેચ્છાએ છૂટા થયા. પોતાનું ક્લિનિક મહેસાણામાં કે કડીમાં શરૂ કરવું તે અવઢવ વચ્ચે શ્રી ચતુરભાઈ સાહેબ (સર્વ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ દરમિયાનના પોતાના શિક્ષક અને સમયાન્તરે શારદાબહેન સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાતાં સ્વસુરશ્રી)ના કડી સાથેના સુદીર્ઘકાલીન સંબંધો તેમજ સાહેબની ઈચ્છાને આત્મસાત કરીને કડીમાં ક્લિનિક શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરતાં તેમના ક્લિનિકનું ઉદ્ઘાટન કડી

નગરપાલિકાના તત્કાલીન પ્રમુખ શ્રી બાબુભાઈ ધનાભાઈ પટેલના વરદહસ્તે અને ડૉ. ગોપાળભાઈ પટેલ (સર્જન, અમદાવાદ), ડૉ. રામભાઈ પટેલ, ડૉ. માણેકલાલ સી. પટેલ, શ્રી નટવરલાલ (ભાણાભાઈ) પટેલ, શ્રી માણેકલાલસાહેબ વગેરેની ઉપસ્થિતિમાં તા. ૨૮ નવેમ્બર, ૧૯૬૮ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું. એક તજજ્ઞ દંતચિકિત્સક અને ડોક્ટર તરીકેના માનવીય સંવેદનશીલ સ્વભાવના કારણે ખૂબ જ ટૂંકાગાળામાં મૂઠી ઊંચેરા દંતચિકિત્સક તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. તેમણે પોતાની ફરજની મૂલવણી કદાપિ પૈસા સાથે કરી નથી. જેમાં શિક્ષકપિતાનો સંસ્કારવારસો સ્પષ્ટ દષ્ટિગોચર થાય છે. ગીતાના આપ્તવચન 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન'માં શ્રદ્ધા રાખીને તેઓશ્રી કર્તવ્યપાલન કરતા રહ્યા છે. પરિણામે, સારાં કાર્યોનું ફળ તેમને પ્રાપ્ત થતું જ રહ્યું છે. આર્થિક રીતે પગભર થવાની સાથે જ ઉદારચેતા હૃદયે લોકવ્યવહાર પણ કરતા રહ્યા છે. વ્યક્તિગત દર્દીઓ, જરૂરતમંદો ઉપરાંત સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને વખતોવખત આર્થિક સહયોગ પણ આપતા રહે છે.

ડેન્ટલ પ્રેક્ટિસની સાથે જ વ્યવસાયિક અનુબંધ જાળવી રાખવા માટે ડેન્ટલ એસોસિએશનનું સભ્યપદ સ્વીકારીને એસોસિએશન દ્વારા આયોજિત વાર્ષિક અધિવેશનોમાં ઉપસ્થિત રહેવાનું મુનાસિબ ગણીને તેમણે 'ઇન્ડિયન ડેન્ટલ એસોસિએશન' દ્વારા બેંગલોર, પુના, દિલ્હી, અમૃતસર, લુધિયાણા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ આયોજિત કોન્ફરન્સોમાં હાજરી આપી છે. પરિણામે તેઓશ્રી પોતાના વિષયક્ષેત્રના અદ્યતન સંશોધનોથી અવગત રહ્યા છે. ડૉ. મણિભાઈ પટેલે તેમની વ્યવસાયિક કારકિર્દીના પ્રારંભિક દશકમાં જ મહેસાણા ડેન્ટલ એસોસિએશનના પ્રમુખ (૧૯૭૮), ગુજરાત સ્ટેટ ડેન્ટલ એસોસિએશનના વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ (૧૯૭૯) અને ગુજરાત સ્ટેટ ડેન્ટલ એસોસિએશનના ઓનરરી ટ્રેઝરર (૧૯૮૦) તરીકે યાદગાર સેવાઓ આપી છે. ગુજરાત સ્ટેટ ડેન્ટલ એસોસિએશનની વાર્ષિક કોન્ફરન્સ મહેસાણા ખાતે તેમના પ્રમુખપદે તા. ૩ ડિસેમ્બર, ૧૯૭૮ના રોજ આયોજિત કરવામાં આવી હતી, જેનું ઉદ્ઘાટન ગુજરાત વિધાનસભાના તત્કાલીન સ્પીકર શ્રી કુંદનલાલ ધોળકીયા અને મહેસાણા જિલ્લા

પંચાયતના પ્રમુખ અને અગ્રણી ગાંધીવાદી કાર્યકર શ્રી રીખવદાસ શાહના સાંનિઘ્યમાં કરવામાં આવ્યું હતું. આ કોન્ફરન્સ તેમાં રજૂ થયેલાં સંશોધકીય અભિગમ સાથેનાં અભ્યાસપૂર્ણ શોધપત્રો અને તેના સુનિયોજિત આયોજનના કારણે સ્મરણીય બની રહી છે.

વ્યવસાયિક ફરજોનું પ્રતિબદ્ધતાપૂર્વક પાલન કરવા ઉપરાંત સમાજજીવનની કેટલીક સંસ્થાઓ સાથેનો તેમનો નાતો અસાધારણ રહ્યો છે. આ પૈકી સર્વ વિદ્યાલયના એક ભૂતપૂર્વ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે માતૃસંસ્થાનું ઋણ ચૂકવવાની પ્રપત્તિભાવપૂર્વકની શ્રદ્ધા-ભક્તિથી પ્રેરાઈને વર્ષ ૧૯૮૬-૮૭ થી કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ, કડીના મંત્રીશ્રી અને વર્ષ ૨૦૦૭-૦૮થી સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડીના મંત્રીશ્રી તરીકે અને ખાસ તો માનવજીવનના ઊર્ધ્વતર વિકાસ માટે ગુણવત્તાશીલ શિક્ષણનું મહાત્મ્ય આત્મસાત કરીને પોતાની સક્રિય સેવાઓ આપી રહ્યા છે. આ મંડળના વિકાસ માટે પ્રારંભમાં સ્વ ધનાભાઈ વકીલ, સ્વ માણેકલાલ સાહેબ અને સ્વ ડૉ. રામભાઈ સાહેબ સાથે અને હવે ડૉ. કનુભાઈ પટેલ, શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ વગેરે સાથે મનસા-વાચા-કર્મણથી જોડાયેલા રહે છે. મંડળ આયોજિત બેઠકો કે વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા આયોજિત કાર્યક્રમોમાં તેમની ઉપસ્થિતિ અને પ્રસંગોપાત્તના ઔપચારિક આભારદર્શનમાં તેમનાં જાગરૂકતા અને અભ્યાસ ધ્યાનાર્હ બની રહેતાં અનુભવાય છે. કોરોનાકાળથી વ્યવસાયિક સેવાઓમાંથી નિવૃત્તિ લઈને મંડળને પૂર્ણતઃ સમર્પિત બની રહી પોતાની સેવાઓ આપી રહ્યા છે. આ મંડળ ઉપરાંત કડી સ્થિત ચોર્યાસી સમાજના સ્થાપક પ્રમુખ, પોલિસી હોલ્ડર કાઉન્સિલ મેમ્બર - અમદાવાદ ડિવિઝન (૧૯૮૬-૮૭), શ્રી કડી નાગરિક સહકારી બેંકના ૧૭ વર્ષ સુધી ડિરેક્ટર વગેરે પદો ઉપર પણ સેવાઓ આપી ચૂક્યા છે. વધુમાં, તેમણે દૂરદર્શન દ્વારા તા. ૨૫-૯-૨૦૦૭ ના રોજ 'વિકાસપથ' અને તા. ૨૭-૨-૨૦૦૮ ના રોજ 'સામાજિક ન્યાય' વિષય પર આયોજિત ચર્ચાઓમાં ભાગ લીધો હતો. હવે તો સર્વ વિદ્યાલયનો વિકાસ એ જ તેમનું લક્ષ્ય રહ્યું હોઈ તેને સમર્પિત બની રહ્યા છે. 'લાયન્સ કલબ ઓફ કડી' દ્વારા પ્રકાશિત 'લાયન્સ ન્યૂઝ'ના પ્રથમ અંક ૧૯૮૮-૯૯ માં કલબના પાસ્ટ

પ્રેસિડેન્ટ તરીકે તેમણે આપેલ ઇન્ટરવ્યૂ અંતર્ગત તેમને પૂછવામાં આવેલ પાંચેક પ્રશ્નો - એક સફળ વહીવટકર્તા, ડોક્ટર અને કેળવણીકાર, લાયન્સ કલબ અને પોતે, યુવાપેઢી, લાયન્સ કલબ જેવી સામાજિક સંસ્થાને સંદેશ વગેરે સંદર્ભે તેમને આપેલા ટૂંકા છતાં પ્રભાવક પ્રત્યુત્તરોમાં તેમનાં વાંચનપ્રીતિ, અભ્યાસનિષ્ઠા અને સમાજજીવનના પ્રશ્નો/પ્રવાહોથી જાગરૂકતાના ઘોતક બની રહે છે. આ અંતર્ગત યુવાપેઢીને આપેલ સંદેશ : “આજની યુવા પેઢીના યુવાનો આવતી કાલના નાગરિકો છે. જેમના હાથમાં સમાજ તેમજ દેશનું સુકાન આવવાનું છે. જો યુવાન ભૌતિક સુખ પાછળ પડી જશે તો તેના જીવનમાં વિકાસ અટકી જશે. તેમનું ભાવિ અંધકારમય બની જશે. દેશને સારા અને જાગૃત નાગરિકોની ખૂબ જરૂર છે. જો યુવાન માનસિક તેમજ શારીરિક રીતે તંદુરસ્ત હશે તો સમાજ પણ તંદુરસ્ત બનશે. યુવાનોમાં દેશપ્રેમ જાગે તે ખૂબ જરૂરી છે. જો દેશ પ્રત્યેની મમતા જાગશે તો યુવાનો સમાજ તેમજ દેશ માટે કંઈક કરશે. હાલમાં જો યુવાન કુટેવોમાં સપડાઈ જશે તો તેનું ભાવિ નિરાશાજનક બની જશે એટલે

યુવાનોએ વ્યસનો, ડ્રગ્સ તથા માદક દ્રવ્યોથી દૂર રહેવું જોઈએ તેમજ એઈડ્સ જેવા રોગના શિકાર ના બને તે માટે જાગૃતિ કેળવવી પડશે. યુવાનોમાં મને સવિશેષ શ્રદ્ધા છે. યુવાનો ભાવનાશીલ, કર્તવ્યશીલ અને સેવાભાવી હોય છે. પરિણામે યુવાશક્તિનો રચનાત્મક ઉપયોગ કરવા માટે યુવાનોને પ્રોત્સાહિત કરવા પડશે. યુવાનોની ટીકા, ટિપ્પણીથી તેમનામાં નકારાત્મક વલણ કેળવાય છે, પણ તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખવાથી તેઓ સવિશેષ શક્તિનો સ્તોત્ર બનીને કામમાં જોડાય છે.” યુવાજગત માટે સુપથકારક બની રહે તેટલો સંતર્પક હોઈ અંકે કરવા જેવો છે.

સર્વ વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી અને સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી તથા કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ, કડીના મંત્રીશ્રી એવા ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ અને તેમના પરિવાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી ચક્ષુદાન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ માટે સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર ગર્વની લાગણી અનુભવવાની સાથે હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે.

- મણિભાઈ પ્રજાપતિ

ગ્રંથસૌરભ

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

મહર્ષિવેદવ્યાસપ્રણીતં શ્રીમદ્ભાગવતમહાપુરાણમ્ :
શ્રીધરીટીકા एवं गुजरातीव्याख्यासहितम् /
અનુવાદિકા: વૈદેહી પાર્થિવકુમાર અધ્યારુ. ગોરખપુર:
ગીતાપ્રેસ, વિ. સં. ૨૦૭૫. ૫ ખંડ (૪૯૪૨ પૃ. + ૪૦
આર્ટ પ્લેટસ). ગીતાપ્રેસ પ્રકાશન ક્રમાંક ૨૧૫૬ -
૨૧૬૦. કિં રૂ. ૧૭૫૦

આપણાં પુરાણો ભારતીય ધર્મ-દર્શન-
ઇતિહાસ-ભૂગોળ-સમાજજીવન-સંસ્કૃતિ વગેરેની
સામગ્રી માટે કાચા સોનાની ખાણ સમાન છે. પુરાણો
પાંચમો વેદ (શ્રીમદ્ભાગવત ૧. ૪. ૨૦, છાંદોગ્યોપનિષદ
૭.૧૧ વગેરે) ગણવામાં આવે છે. આ પુરાણો પૈકી
‘શ્રીમદ્ભાગવતમહાપુરાણ’ તો જ્ઞાન અને ભક્તિનું

મહિમાગાન કરતું મહાકાવ્ય છે, જેનો ભારે મોટો મહિમા
ખુદ ભાગવતપુરાણ ઉપરાંત અન્ય પુરાણો વગેરેમાં કે
લોકોક્તિઓમાં ગાવામાં આવ્યો છે, જેમકે
‘નિગમકલ્પતરોગલિતં ફલં’ = વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષનું
પરિપક્વફળ (ભા. પુ. ૧. ૧. ૩), ‘વાઙ્મયી મૂતિઃ’ (પદ્મ
પુ. ઉત્તરખંડ ૩. ૬૨), ‘વેદોપનિષદાં સારાજ્ઞાતા ભાગવતી
કથા’ - શ્રીમદ્ભાગવતની કથા વેદ, ઉપનિષદોના ગૂઢ
સારરૂપે પ્રગટ થઈ છે (પદ્મ પુ. ઉત્તરખંડ ૨. ૬૭), ‘સર્વ
વેદાન્તસાર’, ‘વિદ્યાવતામ્ ભાગવતે પરીક્ષા’ = વિવિધ
વિદ્યાઓ જાણનારાઓની પરીક્ષા ભાગવતમાં થઈ જાય
છે, ‘વિદ્યા ભાગવતાવધિઃ’ = વિદ્યાની પૂર્ણતાની કસોટી
ભાગવતમાં થાય છે, મહાપ્રભુ વલ્લભાચાર્યજી
ભાગવતને વ્યાસની ‘સમાધિભાષા’ ગણાવે છે, વગેરે.

આ ઉપરાંત આધુનિકયુગીન વિદ્વાનો કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી, આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય, ડૉ. જગન્નાથ શાસ્ત્રી તૈલંગ, ડૉ. બ્રહ્માનંદ ત્રિપાઠી, વગેરેએ પણ આ પુરાણની સર્વોચ્ચતા ચીંધી આપી છે. જેમ કે ડૉ. જગન્નાથ શાસ્ત્રી તૈલંગે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાનું મંતવ્ય નોંધ્યું છે કે “ભાગવત અપની દાર્શનિકતા એવં વ્યાપક ધાર્મિકતા કે કારણ સચમુચ પુરાણતિલક હૈ... નિશ્ચય હી સમસ્ત પુરાણ એક તરફ ઔર શ્રીમદ્ભાગવત એક તરફ ઐસા કહા જા સકતા હૈ । ઈસલિયે સમ્પૂર્ણ પુરાણ વાઙ્મય મેં ઈસકા સ્થાન સર્વોપરિ હૈ, ઈસમેં લેશમાત્ર ખી સન્દેહ નહીં હૈ” જ્યારે તેની આંતરિક સમૃદ્ધિ ઉજાગર કરતાં ડૉ. લક્ષ્મણ જોશીએ જણાવ્યું છે કે, “ભાગવતનાં પદોમાં અર્થનું ગાંભીર્ય કે ઊંડાણ અને વૈવિધ્ય અપાર છે. નિરૂપિત આત્મા વિશેનું ગહન તત્ત્વજ્ઞાન, શાંકરવેદાન્તના કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તો સાથે ભાગવતનું સુસ્પષ્ટ સામ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિના માહાત્મ્યનું ગંભીર છતાં પ્રસાદગુણપૂર્ણ શૈલીમાં નિરૂપણ વગેરે વિશે વિચારતાં જણાય છે કે ભાગવતનો મહિમા ગાઈએ તેટલો ઓછો છે.” આ મહાપુરાણ ૧૨ સ્કન્ધોમાં વિભાજિત છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૮૦૦૦ છે.

આવા વિશાળ અને તત્ત્વચિંતનથી સભર-સમૃદ્ધ ‘મહાભાગવતપુરાણ’નો ગુજરાતી અનુવાદ ‘સ્વાન્તઃસુખાય તુલસી ઋણાથગાથા’ની ભાવના હેયે ધરીને શ્રીમતી વૈદેહીબહેને સુલભ કરાવી આપ્યો છે. આ પૂર્વે આ પુરાણના ગુજરાતી અનુવાદો/ભાવાનુવાદો સસ્તુ સાહિત્ય, મહાદેવ રામચન્દ્ર, નવજીવન (ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ) વગેરે દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સંશોધકીય અભિગમ અને અધ્યયનનિષ્ઠાથી કરવામાં આવેલો આ શબ્દશઃ અનુવાદ તેની કેટલીક આગવી ખાસિયતોના કારણે તેમજ અનુવાદિકાની ઉદ્દાહરણસ્વરૂપ કૃતસંકલ્પ સાતત્યપૂર્ણ સુદીર્ઘકાલીન તપઃપૂત સાધનાની દૃષ્ટિએ આર્ષગ્રંથોના અનુવાદ માટે અને સાથે સાથે સવિશેષતઃ અનુવાદકો માટે માર્ગસૂચક દીપસ્તંભ બની રહે છે

અહીં ભાગવતનો સંસ્કૃત પાઠ અને તેની સાથે તેના ઉપરની શ્રીધરસ્વામી (૧૩૦૦ - ૧૩૫૦)ની ‘ભાવાર્થદીપિકા’ - ‘શ્રીધરીટીકા’નો સંસ્કૃત પાઠ ક્રમશઃ પ્રથમ કોલમમાં અને તેની સામે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ

આપવામાં આવ્યો છે. ભાગવતનો પાઠ અને તેના ઉપરની ટીકાનો પાઠ તેમજ પ્રત્યેકનો સંબંધિત ગુજરાતી અનુવાદ અલગ ઊપસી આવે તે રીતે ફોન્ટની પસંદગી કરવામાં આવી છે, જે સંબંધી સૂચના પ્રથમ સ્કન્ધના પ્રારંભમાં નોંધ સ્વરૂપે આપી છે, જે વિશેષ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. ભાગવત ઉપર અનેક ટીકાઓ રચવામાં આવી છે. શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી (શ્રી ભાગવત વિદ્યાપીઠ, સોલા, અમદાવાદ) દ્વારા સંપાદિત ‘શ્રીમદ્ભાગવત’માં ૧૩+ વ્યાખ્યાઓ સમાવિષ્ટ છે. આ બધી વ્યાખ્યાઓ વચ્ચે ભાગવતના અનુવાદ સાથે તેના ઉપરની ‘શ્રીધરીટીકા’નો અનુવાદ શા માટે ? શું પ્રાચીનતમ જ્ઞાત ટીકા છે એટલા માટે પસંદગી ? આ સંદર્ભે અનુવાદિકાનું સ્વાધ્યાયપૂત મંતવ્યઃ “શ્રીધર સ્વામી ભગવાન વેદવ્યાસજીની અમોઘ પદબોધશક્તિને આત્મસાત કરી, એને અનુભૂતિનો પુટ આપી ગૂઢ રહસ્યોને ઉદ્ઘાટિત કરે છે. અપૂર્વ આત્મપ્રબોધ, અદ્ભુત આત્મપ્રસાદ અને અદ્વૈતનો અવબોધ કરાવતી આ ટીકા વિશદ, ભક્તિસભર વિવેચન ધરાવે છે. પરમનો સ્પર્શ પામેલી પારાશર્ય વેદવ્યાસજીની વાણી અવબોધની એવી અધિત્યકા પર વિલસે છે, કે શ્રીધરજીની વ્યાખ્યાની સરણી સિવાય ત્યાં પહોંચવું અઘરું છે.” સુસ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર મળી રહે છે. આ સાથે જ ‘ભાગવત’ અને ‘શ્રીધરી’ના મર્મને પામવા માટે - તેના અંતઃસત્ત્વને ઉજાગર કરવા માટે ‘શ્રીધરી’ ઉપર વંશીધરજી કૃત ‘ભાવાર્થદીપિકા-પ્રકાશ’ અર્થાત્ ‘વંશીધરી’ નો અનુવાદિકાએ ભરપૂર સહારો લેવાની સાથે જ ભાગવત ઉપરની અન્ય નાની-મોટી ૧૯ જેટલી ટીકાઓનો વત્તાઓછા અંશે સહારો લીધો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથના પાંચેય ખંડોનાં ૫૦૦૦ પૃષ્ઠોનું વિહંગદૃષ્ટિએ અવલોકન કરતાં જણાયું છે કે સૌથી વધુ ‘વંશીધરી’ ૪૫૦ વખત (ક્વચિત્ એક શ્લોકમાં બે વાર ‘વંશીધરી’ કાળા ઘાટા અક્ષરોમાં નોંધ કરી છે તે સહિત) અને ત્યાર બાદ ‘સુબોધિની’ - ૮૦, ‘બાલપ્રબોધિની’ - ૮૦, ‘અન્વિતાર્યપ્રકાશિકા’ - ૭૦, ‘દીપિની’ - ૫૦ વગેરે ૧૯ ટીકાઓ આશરે કુલ મળીને ૮૫૦ થી અધિક વખત ઉદઘૃત કરીને વેદવ્યાસ અને શ્રીધરને અભિપ્રેત અર્થ પ્રસ્તુત કરવા વિનમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. ભાગવતના ૧૨ સ્કન્ધોના કુલ ૧૮૦૦૦ શ્લોકો ઉપર શ્રીધરસ્વામીએ ટીકા રચી છે કે કેમ તે સંદર્ભે

તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું છે. કુલ ૧૨૫૦ જેટલા શ્લોકો ઉપર શ્રીધર સ્વામીએ શ્રીધરી ટીકા રચી નથી. ૧૨ સ્કન્ધો પૈકી દ્વિતીય સ્કન્ધના ફક્ત ૨ શ્લોકો (૨. ૪. ૮, અને ૨. ૭. ૫૩) ઉપર અને સૌથી વધુ ૧૦મા સ્કન્ધના ૪૮૦ જેટલા શ્લોકો ઉપર ‘શ્રીધરી’ જોવા મળી નથી. અનુવાદિકાએ ‘વંશીધરી’નો સૌથી વધુ સહારો તૃતીય સ્કન્ધમાં આશરે ૧૩૦ વખત અને સૌથી ઓછો ૧૨મા સ્કન્ધમાં ફક્ત ૩ વખત અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં ૮ વખત લીધો છે. એકાદ કિસ્સામાં ‘શ્રીધરી’ (૭. ૩. ૧૭) નથી ત્યાં ‘વંશીધરી’ જોવા મળી છે. અહીં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી ટીકાઓનું અવલોકન કરતાં જોવા મળે છે કે અનુવાદિકાએ જ્યાં ‘શ્રીધરીટીકા’ નથી ત્યાં ક્વચિત્ ભાગવતના તે પાઠને સમજાવવા માટે અન્ય ટીકાઓનો સહારો લીધો છે, ઉદા તરીકે જુઓ ૩. ૨૩. ૨, ૭. ૫. ૪૦ વગેરે. આ ઉપરાંત જ્યાં ‘શ્રીધરી’ અને ‘વંશીધરી’ છે ત્યાં અથવા ‘વંશીધરી’ નથી ત્યાં આવશ્યકતા પિછાણીને અન્ય એકથી અધિક ટીકાઓ ઉદ્દ્યુત કરીને પાઠના હાર્દને વધુ સ્પષ્ટતા સાથે ઉજાગર કરી આપ્યું છે, ઉદા. તરીકે જુઓ ૩. ૫. ૧૪, ૪. ૭. ૨૭, ૭. ૫. ૩૮, ૮. ૧. ૧૮, ૧૦. ૨૧. ૧૮ વગેરે. આ સાથે જ ક્ષેપક શ્લોકોની-ભાગવતમાં કે કોઈ ટીકામાં અમુક શ્લોક છે કે કોઈ કોઈ પ્રતોમાં તે શ્લોક નથી તેની - કાળજીપૂર્વક નોંધ લીધી છે, ઉદા તરીકે જુઓ ૭. ૪. ૨૩ (‘ત્રેવીસમા શ્લોક પછી આ એક શ્લોક અધિક છે તેમ વીર રાઘવજી અને વિજયધ્વજી માને છે’), ૧૦. ૨૨. ૩૧ (‘આ શ્લોકની ટીકા રજૂ કરતા શ્લોક શ્રીધરી ટીકાના કેટલાક પાઠોમાં નથી’), ૧૦. ૩૦. ૩૧ (‘આ પછીનો શ્લોક સર્વત્ર નથી પૂજ્ય સ્વામી ચરણો દ્વારા તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી’) વગેરે. ખાસ ધ્યાનાર્હ તો એ બની રહે છે કે અનુવાદિકાએ ક્વચિત્ શ્રીધરસ્વામીની ટીકા અને અન્ય ટીકાકારોનાં દષ્ટિબિંદુને તુલનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત કરવા પ્રયાસ કર્યો છે, જેમ કે, (‘શ્રીધર સ્વામીએ ‘યથાપિ થી ઈત્યવિરોધઃ’ જે કહ્યું છે તેની સામે અન્ય અભિપ્રાય પણ પં વંશીધરજી, પં ગંગાસહાયજી (અન્વિતાર્થ), જીવગોસ્વામીજી (ક્રમસન્દર્ભ), વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીજી (સારાર્થદર્શિની), ગોસ્વામી ગિરિધરલાલ (બાલપ્રબોધિની), ભગવત્પ્રસાદાચાર્ય (મકત મનોરંજની) એ વ્યક્ત કર્યો છે

તે વિષયમાં બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણની શ્રીશુકદેવજીની કથા ઉદ્દ્યુત કરી છે (‘૮. ૨૧. ૨૫). આ સાથે એ પણ તાદ્દશ થયું છે કે ‘શ્રીધરી’ સહિતના ટીકાકારો/વ્યાખ્યાકારો દ્વારા પોતપોતાનાં દષ્ટિબિંદુના સમર્થનમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિના આધારે વિવિધ સ્ત્રોતો જેમ કે, વેદો, ઉપનિષદો, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, દાર્શનિક ગ્રંથો વગેરે બહુવિધ સ્ત્રોતોનાં ઘણાં મંતવ્યો ક્વચિત્ અપવાદો બાદ કરતાં પ્રાયઃ મૂળસ્ત્રોતના નામ-નિર્દેશ સિવાય ઉદ્દ્યુત કર્યાં છે. આ પૈકી ૮૦૦ જેટલાં અવતરણોના મૂળસ્ત્રોતો અનુવાદિકાએ ૧૦૦ થી અધિક કૃતિઓ જેમ કે ‘શ્રીમદ્ભાગવત’ - ૨૨૦, ‘શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદ’ - ૧૦૦, ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ - ૮૦, ‘બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ’ - ૫૬, ‘વેદો’ - ૪૦ વગેરેમાંથી શોધીને તેનો ચોક્કસ સ્થાનનિર્દેશ દર્શાવ્યો છે. આ સાથે જ કોઈ સ્ત્રોતના નામ-નિર્દેશ સિવાયનાં પણ ઘણાં અવતરણો જોવા મળ્યાં છે, જેમ કે ખંડ-૧. ૭૧૧, ૮૮૩, ખંડ-૨. ૫૦૪, ખંડ-૩ ૧૬૪, ૧૯૨, ખંડ-૪. ૮૯૧, ખંડ-૫. ૯૧, ૯૩ વગેરે.

ભાગવતના જે શ્લોકો સૂત્રાત્મક શૈલીમાં છે ત્યાં તેમજ આવશ્યકતાનુસાર અન્ય શ્લોકના અનુવાદમાં કૌસમાં પરાપૂર્વનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરી આપતી પૂર્તિઓનું પ્રસંગોપાત્ત ઉમેરણ કરીને સ્પષ્ટ અર્થબોધ કરી આપવામાં આવ્યો છે, જેમ કે, “(જે મનુષ્ય વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્માચરણમાં બ્રહ્મવિચારમાં) સમર્થ હોય, તે આ પ્રમાણે (પોતાના આત્માનું અદ્વિતીયરૂપે) અનસંધાન કરીને માત્ર દેહ શેષ રહે તેમ (બાકીનું બધું છોડીને) સંન્યાસ ધારણ કરીને (વિષયોથી) અપેક્ષારહિત થઈ (પ્રત્યેક) ગામમાં એક જ રાત્રિ ગાળવાના નિયમથી પૃથ્વી ઉપર વિચરણ કરે ૭. ૧૩. ૧).” આ પ્રકારના ઉમેરણવાળા અનુવાદો અત્રત્ર દશ્યમાન થાય છે. આ સાથે જ પ્રત્યેક શ્લોકની ‘શ્રીધરીટીકા’ના અનુવાદમાં ટીકાના કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ શબ્દોને કાળા ઘાટા અક્ષરોમાં મુદ્રિત કરીને તેની સામે પ્રત્યેકનો અર્થ આપીને અનુવાદ આપવામાં આવ્યો હોવાથી જિજ્ઞાસુઓ સંસ્કૃત ભાષાથી પણ સુપરિચિત થઈ શકે છે. આ અનુવાદ કાર્યની સાથે સાથે જે શ્લોકો કે ટીકામાં પાણિનીય વ્યાકરણની દષ્ટિએ દોષ જોવા મળ્યા છે. અથવા આર્ષ પ્રયોગ છે ત્યાં અંગુલિનિર્દેશ કરીને તેનું

સાચું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું છે, ઉદા. તરીકે ૧. ૧. ૧૨ શ્લોકમાં 'સાત્વત્' શબ્દ લઈને ૫ બ વ નું રૂપ "સાત્વતામ્" આપેલું છે, પાણિનીય વ્યાકરણ પ્રમાણે અહીં 'સાત્વતાનામ્' શબ્દ હોવો જોઈએ; ૭. ૮. ૩૩ : "પ્રોત્સર્પત" - પ્ર + ઉત્ + સર્પત્ અહીં અસર્પત રૂપ થાય. અ નો અભાવ આર્ષ છે પ્રોદસર્પત રૂપ થવું જોઈએ; ૩. ૮. ૨૭ : સુભ્રુવા રૂપમાં 'ઉવ્' (આગમ) નો લોપ થયો છે તેથી આર્ષ પ્રયોગ છે અહીં 'સુભ્રુવા' હોવું જોઈએ વગેરે. વધુમાં, ભાગવતના શ્લોકોમાં પ્રયોજાયેલ વિવિધ છંદો, જેમ કે વસંતતિલકા, શાર્દૂલવિક્રિંડિત, કનકમંજરી (ઉર્કે રાજહંસી, ઈંદિરા કે લલિત), નર્કટક, માલિની, શાલિની, અનુષ્ટુપ વગેરે ૧૪૩ જેટલા શ્લોકોમાં ઓળખી બતાવ્યા છે. આ બધા છંદો પૈકી અહીં સૌથી વધુ અર્થાત્ ૫૬ વખત વસંતતિલકા પ્રયોજેલ જોવા મળ્યો છે. આ છંદોની ઓળખ કરાવતાં જ્યાં વ્યાકરણ દોષને વહોરીને પણ છંદના નિયમનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તે પણ ઉજાગર કરી આપવામાં આવ્યું છે. ઉદા. તરીકે ૭. ૫. ૫૪માં 'અનુષ્ટુપ છંદના આઠ અક્ષર રાખવા માટે 'સોપહૂતઃ' સંધિ કરી છે, અન્યથા નવ અક્ષર થાય. જો શ્લોકના પાદની પૂતિ થતી હોય તો સઃના વિસર્ગનો લોપ થઈ જાય છે; ૨. ૭. ૧૦ : 'સામાન્યતઃ દેવી શબ્દ સંસ્કૃતમાં, સમાસમાં અને સર્વત્ર દીર્ઘ જ હોય છે અહીં વસંતતિલકા છંદને અનુલક્ષીને 'સુદેવિ' ડ્રસ્વ કરેલ છે' વગેરે.

ભાગવતના કે ટીકાઓના પાઠમાં જોવા મળેલ પાઠભેદ, ભાગવતના શ્લોકોમાં વેદનો પ્રભાવ, પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો, પ્રયોજવામાં આવેલાં કેટલાંક પદોના સ્પષ્ટીકરણ વગેરે હેતુ આ પાંચેય ખંડોમાં ૧૧૦ થી અધિક પાદટીપો આપવામાં આવી છે. સ્પષ્ટીકરણ હેતુની નોંધો પણ સાધાર આપવામાં આવી છે. પાઠ નિર્ધારણ માટે આવશ્યકતાનુસાર ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી વગેરે દ્વારા સંપાદિત અને ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત ભાગવતની ચિકિત્સક આવૃત્તિ (૧૯૮૬-૨૦૦૨), કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત ભાગવત (૧૯૬૫-) વગેરેનો સાધાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સંબંધી કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ : ૮. ૮. ૨૩ : અહીં શ્રીધરજીનો ઉપલબ્ધ પાઠ 'નિજૈકાશ્રયતા' છે. વંશીધરજીની ટીકામાં પાઠાંતર 'નિજૈકાશ્રયતા' છે, જે બંને સમાન છે. એટલે

વંશીધરજીનું પાઠાંતર જોતાં મૂળપાઠ 'નિજૈકાશ્રયતા' હોવો જોઈએ. જોકે ભાગવત વિદ્યાપીઠ (સોલા)ની આવૃત્તિમાં અને અન્ય પાઠોમાં પણ 'નિજૈકાશ્રયતા' પાઠ જ પ્રાપ્ત થાય છે; ૮. ૧૯. ૩૮ થી ૪૨ સુધીના શ્લોકોમાં ઋગ્વેદ અંતર્ગત ઐતરેય આરણ્યકના મંત્રોનો પ્રભાવ હોવો વગેરે બાબતોના નિર્દેશોમાં અનુવાદિકાનાં સંશોધકીય અભિગમ, સ્વાધ્યાયનિષ્ઠા અને કર્મઠ વિદ્યાકીય પુરુષાર્થનાં દર્શન થાય છે અને આ સાથે આ કાર્યમાં મલ્લિનાથી સૂત્ર 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિંત નાનપેક્ષિતમુચ્યતે'નું યથાર્થમાં પાલન પણ કરતાં જોવા મળ્યાં છે. વિશુદ્ધ અંતઃપ્રેરણા અને સ્વાધ્યાયનિષ્ઠાથી કરવામાં આવેલ આ અનુવાદનો અક્ષરશઃ પાઠ પંડિતપ્રવર ડૉ. લક્ષ્મણ શોશીની તાવણીમાંથી પસાર થયેલો હોઈ પરિષ્કૃત અને પ્રવાહી બની રહે તે સ્વાભાવિક છે. અનુવાદિકા દ્વારા અંતિમ ખંડ પાંચમાના અંતમાં (પૃ. ૭૪૧-૮૪૬) ભાગવતના શ્લોકોની અકારાદિકમમાં આપવામાં આવેલી સૂચિ સ્તુત્ય બની રહે છે. આમ છતાં, આટલી ગુણરાશિ વચ્ચે નિર્દેશ કરવો રહ્યો કે ભાગવત અને શ્રીધરીટીકાનો તેમજ પ્રસંગોપાત્ત વંશીધરી અને અન્ય ૧૯ જેટલી ટીકાઓ ઉદ્દ્યુત કરવામાં આવી છે. આ તમામ કૃતિઓનો પાઠ કયા સંસ્કરણ / મુદ્રિત ગ્રંથ / હસ્તપ્રતના આધારે લેવામાં આવ્યો છે તેનો ક્યાંય ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. સંશોધકો માટે આ માહિતી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં તેનો અભાવ વર્તાય છે. આ ઉપરાંત અહીં વિવિધ વ્યાખ્યાકારો દ્વારા ઉદ્દ્યુત કરવામાં આવેલાં અવતરણોના મૂળશ્લોકોની શાસ્ત્રીય સૂચિ ઉપકારક બની રહેત, તેનો પણ અહીં અભાવ છે, જોકે પાંચમા ખંડના પ્રારંભમાં સંકેતાક્ષર સૂચિ આપવામાં આવી છે; પરંતુ અહીં કેટલીક કૃતિઓનાં સંપૂર્ણ શીષકો જે તે સંદર્ભ સાથે નોંધવામાં આવ્યાં છે, ઉદા, તરીકે વૈષ્ણવનંદિની, 'અમરકોશ', 'નિરુક્ત' વગેરે પરિણામે તે શીર્ષકો સંકેતાક્ષરીમાં સમાવેશ પામી શક્યાં નથી, તેથી આ સંકેતાક્ષરસૂચિ દ્વારા ઉદ્દ્યુત કરેલાં તમામ શ્લોકોનાં નામો મળી શકતાં નથી અને છેલ્લે અનુવાદિકા આ કાર્યને 'ભગવત્પ્રીત્યર્થે'નું સમજ્યાં હોઈ પોતાના સંપર્કસૂત્રનો નિર્દેશ કરવામાં પણ અનાસક્ત રહ્યાં છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના પદ્યપદનો અનુવાદ તપાસનાર

અનુવાદિકાના ગુરુ ડૉ. લક્ષ્મણ જોશી એ આ અનુવાદને આવકારતાં ‘પ્રસ્તાવના’માં નોંધેલ શબ્દો : “શ્રીમદ્ભાગવતનો અને ભારતમાં સર્વપ્રથમ કરવામાં આવેલો શ્રીધરીટીકાનો સરળ અને સુબોધ આ અનુવાદ ગુજરાતના ભાગવતના મર્મજિજ્ઞાસુઓને તથા પાઠશાળાઓમાં, કોલેજોમાં અને યુનિવર્સિટીઓમાં પુરાણશાસ્ત્ર ભણતા વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત ઉપયોગી થશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે. માત્ર આ અનુવાદ જ નથી; પરંતુ અનુવાદની સાથે ભાગવતના અને શ્રીધરીટીકાના શુદ્ધ પાઠનું સંપાદન, વ્યાકરણ, અલંકાર, છન્દો વગેરે વિશેની નોંધો, સંશોધનાત્મક પાઠટીપો વગેરે પણ હોવાને કારણે આ અનુવાદ યુનિવર્સિટીઓમાં થતા સંશોધનની કક્ષાનું કાર્ય બની રહે છે.” અનુવાદની ઉચ્ચતમ ગુણવત્તાના પરિચાયક બની રહે છે

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગૂર્જર મહિલાઓના પ્રદાન સંદર્ભે વિવિધ સ્ત્રોતોનું અવલોકન કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે જે ગૂર્જર મહિલાઓ જેમ કે એસ્તર સોલોમન, હંસાબહેન હિંડોયા, નીલાંજના શાહ, ભારતી શેલત, જશવંતી દેવે વગેરે સંસ્કૃત અધ્યાપન ક્ષેત્રે કાર્યરત રહી છે તેમનું સંસ્કૃત અધ્યાપન-સંશોધન-પ્રકાશન અને પ્રચાર-પ્રસાર ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે; પરંતુ જે ગૂર્જર મહિલાઓનો સંસ્કૃત અધ્યાપન સાથે સંબંધ રહ્યો નથી કે જેમણે સંસ્કૃતનો ઔપચારિક અભ્યાસ પણ કર્યો નથી, છતાંય સંસ્કૃત ક્ષેત્રે સીમાચિહ્નરૂપ પ્રદાન કર્યું હોય તે વર્ગની અર્થાત્ બિનઅધ્યાપકીય પરંપરાની ગૂર્જર મહિલાઓમાં શ્રીમતી વૈદેહીબહેનનું સ્થાન ‘પુરા કવિનાં ગણનાપ્રસંગે અનામિકા સાર્થવતી બભૂવ’ સમાન જણાયું છે. આ સંદર્ભે નોંધવું રહ્યું કે વૈદેહીબહેન (૧૯૪૮) અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં સ્નાતક સુધીનું શિક્ષણ મેળવીને પોતાની ગૃહસ્થી સંભાળી રહ્યાં છે. આ દરમ્યાન કોઈ દૈવયોગે અંતઃપ્રેરણાથી કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને અભિપ્રેત એવો પોતાનો ‘યોગબ્રજજીવ’ જાગ્રત થતાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અભ્યાસ કરવા પ્રેરાયો. ઘરગૃહસ્થી સંભાળવાની સાથે જ તેમણે દર્શનશાસ્ત્રી પંડિત શ્રી નર્મદાશંકર કૃષ્ણરામ વ્યાસ પાસે ૧૯૮૬થી સતત ૧૨ વર્ષ સુધી ‘ભાગવત’ અને તેની ‘શ્રીધરીટીકા’નું સઘન અને સર્વાંગી અધ્યયન કર્યું. અધ્યાપન પૂર્ણ કરતાં

અનુવાદનું કાર્ય આરંભ્યું, પરંતુ પંડિતજીનું ૧૯૯૮માં અવસાન થતાં અવરોધ ઊભો થયો; પરંતુ આ દરમ્યાન ગુરુ મળ્યા સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રના પ્રકાંડ પંડિત એવા ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગના સેવાનિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ ડૉ. લક્ષ્મણ જોશી. પોતે પણ ભાગવત-સ્વાધ્યાય-પ્રીતિ ધરાવતા હોઈ વૈદેહીબહેનનું કાર્ય સુચારુ રીતે સંપન્ન થઈ શક્યું, અલબત્ત ૨૦ વર્ષની તપસ્યા બાદ. આમ પ્રાયઃ ૩૨ વર્ષની કઠોર વિદ્યાસાધના બાદ ગીતાપ્રેસ (ગોરખપુર)ના માધ્યમથી વિ. સં ૨૦૭૫માં આ અનુવાદ આપણને સુલભ થયો છે. આ અનુવાદકાર્ય દરમિયાન અનુવાદિકાનું ભાગવત સાથે સંધાયેલું નિર્વાજ ભક્તિભાવપૂર્ણ તાદાત્મ્ય : “આ વર્ષોપર્યંત ભગવાન વેદવ્યાસજીની સમાધિભાષામાં નિઃસૃત થયેલા શબ્દાતીત શબ્દબ્રહ્મને યતીન્દ્રકુલતિલક પૂજ્યપાદ શ્રીશ્રીધર સ્વામીની સર્વશ્રેષ્ઠ ટીકાની સરણી દ્વારા માણવાનું જે પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, તે જીવનનો એક અદ્ભુત, આહ્લાદક લઘાવો બની રહ્યો. મૂળ શ્લોક અને તેની ટીકા વાંચતાં કોઈ વાર નેત્રોમાંથી નીર વહી જાય, હૃદયવીણાના તાર ઝંકૃત થઈ ઊઠે, અલૌકિક સ્પંદનો જાગી ઊઠે, અગાધ ઊંડા અંતરતમને કંઈક એવું સ્પર્શી જાય કે રોમેરોમમાં આનંદ વ્યાપી જાય, પરમાત્માના ગાન અને શ્રવણથી તેનું ચિંતન થવા લાગે, મનમાં પરમાત્માની એક કલ્પનામૂર્તિ ઘડાય, પરમ ચેતનાની વિરાટ રમણામાં ચિત્ત પ્રવણ થઈ જાય, પરમાત્માની એક ઝલક પામવાનો અભરખો જાગી ઊઠે અને શબ્દબ્રહ્મના સથવારે જ શબ્દાતીતને પામવાની અંતરયાત્રાનો અભિક્ષમ મંડાય. આ જ તો આ ગ્રંથના અનુશીલનની ફળશ્રુતિ છે” – પૂર્વજન્મના સંસ્કારનું દ્યોતક બની રહેવાની સાથે જ કોઈ પણ જિજ્ઞાસુનો આદર્શ બની રહે તેટલું ભાવપ્રવણ છે. આવી પ્રપત્તિભાવપૂર્વકની કાર્યભક્તિ જ શ્રેષ્ઠકાર્ય નિષ્પન્ન કરાવી શકે અને તેથી જ આ અનુવાદએ તેમની સાધનાનું પરિપકવ ફળ બની શક્યું છે. આ સાથે જ આ મહાયજ્ઞના પ્રારંભથી પૂર્ણાહુતિ સુધી અસાધારણ હૂંફ પૂરી પાડનાર શ્રીમતી વૈદેહીબહેનના પતિ શ્રી પાર્શ્વિકુમાર અધ્યારુ પણ અભિનંદનના અધિકારી બની રહે છે

સમગ્રતયા ફક્ત આ એક સાદો-સરળ-કોરો

અનુવાદ નથી, પરંતુ સંશોધકીય અભિગમથી શબ્દશઃ તૈયાર કરેલો એક શાસ્ત્રીય અનુવાદ છે. શાસ્ત્રીય એટલા માટે કે અહીં સ્વીકૃત પાઠના અનુવાદ ઉપર ધ્યાન આપવાની સાથે જ મૂળપાઠ અને ટીકાના કેટલાક પાઠભેદો દર્શાવવા અને તેને સંશોધિત કરવા, મૂળપાઠને અભિપ્રેત અર્થને વળગી રહેવું, નોંધપાત્ર પદોની સમજૂતી આપતી નોંધો, કવચિત્ ટીકાઓનું તુલનાત્મક અધ્યયન, પાણિનીય વ્યાકરણની દષ્ટિએ જોવા મળતી ભૂલો અને આર્ષપ્રયોગો ચીંધીને તેનું સાચું સ્વરૂપ દર્શાવવું, કવચિત્ છંદોની ઓળખ કરાવવી વગેરે ગુણરાશિના કારણે. આ ઉપરાંત ભાગવતના કથાવસ્તુ આધારિત આર્ટ પેપર ઉપરના ૪૦ બહુરંગી કલાત્મક ફોટોગ્રાફ્સ અને દષ્ટિપૂત મુદ્રણ પણ ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. આચાર્ય દંડીની આર્ષવાણી “શ્રુતેન યત્નેન ચ વાગુપાસિત્તા ધ્રુવં કરોત્યેવ કમપ્યનુગ્રહમ્”(કાવ્યાદર્શ ૧.૧૦૪) = શાસ્ત્રાધ્યયનપૂર્વક અને અભ્યાસપૂર્વક વાણીની ઉપાસના કરવામાં આવે તો તે ચોક્કસ અનુગ્રહ કરે જ – અહીં ખરા અર્થમાં ચરિતાર્થ થઈ છે.

સંસ્કૃત વિદ્યાજગતના ગૌરવપુરુષ ડૉ. ગૌતમ પટેલે વૈદેહીબહેનના આ કાર્યની સમુચિત પ્રશસ્તિ કરી છે :

“શ્રીમદ્ભાગવતં પુરાણતિલકં લોકે પ્રસિદ્ધં ગતં

વ્યાખ્યા યેન કૃતા વિશેષુચિરા વિદ્વજ્જનૈમાનિતા ।

વૈદેહી મનસા સ્વયં વૃતવતી શ્રીશ્રીધંર સ્વામિનં

મક્તિજ્ઞાનપ્રસન્નતાપરિગતં કાર્યં કૃતં ચાદ્ભુતમ્ ॥”

જે દ્રષ્ટવ્ય બની રહી છે.

આવાં ગરવાં શ્રીમતી વૈદેહીબહેન અધ્યારુ (મો. ૯૯૭૮૬૦૨૬૪૮) વિદ્યાજગતનાં શત્ શત્ અભિનંદનનાં અધિકારિણી બની રહ્યાં છે.

- મણિભાઈ પ્રજાપતિ

અણદીઠેલી ભોમ / કિશોરસિંહ સોલંકી. અમદાવાદ

: પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૨૦૨૧, પૃ. ૧૭૬, ISBN : 978-

93-84748-31-9 કિં. રૂ. ૨૨૦

જાણીતા સર્જક અને ‘પૃથ્વીની મોટા ભાગની પ્રદક્ષિણા [કરનાર], વિશ્વપ્રવાસી કિશોરસિંહ સોલંકી કૃત અણદીઠેલી ભોમનાં પ્રવાસ/યાત્રા- વર્ણનો વાચક-ભાવકને ‘ઘેર બેઠાં ગંગાસ્નાન’ની અનુભૂતિ કરાવે તેવાં

અથવા કહીશું કે અણદીઠેલી ભોમને દીઠેલી/માણેલી ભોમમાં પરિવર્તિત કરી દે – ચાક્ષુષ કરી દે તેવાં તેમજ પ્રત્યક્ષ જોવા માટે ઉત્ક્રંઠિત કરી મૂકે તેવાં સંતર્પક છે. અહીં સમાવિષ્ટ ૨૦ ભ્રમણવૃત્તો પૈકી ૧૧ વિદેશ અને ૯ સ્વદેશ સંબંધી છે. જેમાં નોર્વેના ઓસ્લો, ચીનની દીવાલ, શ્રીલંકા, પોર્ટુગલ, પોર્ટો, સ્પેનની રાજધાની મેડ્રિડ, ચેરાપુંજી, મેઘાલય, દાવકી, અમરકંટક, કાન્હા, મહેશ્વર, ઓમકારેશ્વર, સૂંધા માતા અને હસ્તગિરિ સમાવિષ્ટ છે. આ બધાં પ્રવાસન સ્થળોની મુલાકાત વર્ષ ૨૦૧૧થી ૨૦૧૯ના સમયગાળા દરમિયાન લેવામાં આવી હતી.

ગ્રંથારંભે સર્જકે ‘પ્રવાસનિબંધ’ એટલે શીર્ષક હેઠળની પ્રસ્તાવનામાં પ્રવાસનિબંધની વિભાવના સ-રસ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી આપી છે : “પ્રવાસનિબંધ એટલે જે તે સ્થળવિશેષને તથ્યપરક બરડતામાંથી બહાર કાઢીને રસિકમનોહર જીવંતતા અર્પવાની કળા’, તેમજ ‘પ્રવાસલેખનનો આશય જ પોતીકા વિશિષ્ટ અનુભવ અને દર્શનનું આસ્વાદમૂલક નિરૂપણ કરવું એ છે.” વધુમાં પ્રવાસ લેખક માટે અપેક્ષિત ગુણરાશિ, જેમકે, ઉચ્ચપ્રકારની સૌંદર્યદષ્ટિ, સમૃદ્ધ ચિત્તકોષ, અર્થઘટનની સજ્જતા, શબ્દચિત્ર દ્વારા દર્શ્યરૂપ સર્જવાની ક્ષમતા, ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક જ્ઞાન, ગુણગ્રાહી દષ્ટિકોણ, ‘હું’ પદમાંથી બહાર નીકળવું વગેરે તારવી આપી છે અને આ સાથે જ પોતાના પ્રવાસશોખના ઘડતર સંબંધી આત્મનિવેદનમાં પોતાનો ઉછેર પ્રાકૃતિક સંપદાથી સમૃદ્ધ અરવલ્લીના ખોળામાં થવો વગેરે વિશે મન મૂકીને વાતો કરીને પોતાને મન પ્રવાસ એટલે શું અને પોતાના પ્રવાસ લેખનની ખાસિયતો ઉજાગર કરી આપતું નિખાલસતા સાથેનું નિવેદન : “મારે મન પ્રવાસ એટલે સ્વનો સુંદરતમ વિલાસ. હું મારી હયાતીને વિરાટના ઝૂલે ઝૂલતી જોઉં છું. પંચેન્દ્રિય પર્વ હોય છે પ્રવાસ મારે મને... હું પ્રવાસ લેખનમાં સ્થૂળ વિગતો આપું છું, પરિચયાત્મક નિરૂપણ કરું છું, પરંતુ એક પ્રવાસી તરીકે આવી સ્થૂળતા મારો ઉદ્દેશ નથી. મારી મર્યાદા કહો કે વિશેષતા, પરંતુ જે તે પ્રવાસના સ્થળે પહોંચતાં સ્થૂળ પરિવેશ મારા માટે ગૌણ બની જાય છે. મારે મન જે તે સ્થળ એક ચેતનાપુંજ બની જાય છે. વળી, સ્થળની આસપાસનો પરિસર, પશ્ચાદભૂ લોકો એ બધું પણ મારા દર્શનનો હિસ્સો બની જાય છે.”

સુચિતનીય બની રહેવાની સાથે જ લેખકના પ્રવાસ નિબંધોની મુલવણી માટે પણ નિકષ બની રહે છે

લેખક પોતાને મન પ્રવાસને ‘પંચેન્દ્રિયનું પર્વ’ ગણાવતા હોઈ તેનું આલેખન પણ વાચકો માટે સ્વાભાવિક રીતે જ પંચેન્દ્રિયના પર્વ સમાન બની રહે તેટલું ભાવપ્રવણ અને સ-રસ જોવા મળ્યું છે. ભલે લેખકે નોંધ્યું છે કે ‘હું પ્રવાસમાં સ્થૂળ વિગતો આપું છું. મર્યાદા કહો કે વિશેષતા’, પરંતુ આ પ્રવાસનિબંધોમાં જોવા મળતી આવશ્યક સ્થૂળ વિગતો હકીકતમાં સ્થૂળ ન બની રહેતાં તેનો અનિવાર્ય અંગભૂત હિસ્સો બની રહે છે. ‘શરીરમદઃ ખલુ ધર્મ સાધનમ્’ની જેમ પ્રવાસન-સ્થળના આંતર-સત્ત્વને ઉજાગર કરવા માટે પ્રમુખ આધારસ્ત્રોત બની રહે છે અને આ સાથે જ જે તે સ્થળની ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, ભૌગોલિક તથા પ્રવર્તમાન વિગતો અને તેની સાથે પૌરાણિક કે લોકમુખે પ્રચલિત કિંવદન્તીઓની ગૂંથણી લેખકની અધ્યયનશીલતાની દ્યોતક બની રહે છે ઉદા. તરીકે જોઈએ તો ‘ઓસ્લોનાં શિલ્પો’, ‘પોર્ટુગલ’ માટે જ્ઞાનવેલ સ્વતંત્ર પ્રકરણ, ‘મહેશ્વર’, ‘ઓમકારેશ્વર’, ‘સોગન્ધિક પર્વત: સૂંધા માતા’, ‘હસ્તગિરિ’ વગેરે વિશેનાં વર્ણનોમાં લેખકની સ્વાધ્યાયનિષ્ઠા ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. આ બધી અર્થસભર વિગતોની સાથે જ જે તે સ્થળવિશેષનું સૌંદર્યદર્શન-પ્રકૃતિદર્શન, લોકજીવન, ઇતિહાસબોધ વગેરેનો પણ પરિચય કરાવતા રહે છે. આ બધાં સૌંદર્યલુબ્ધ પ્રવાસનકેન્દ્રો અને તેના પર્યાવરણનાં વર્ણનો ચાક્ષુષ બની રહેતાં હોઈ વાચકને સાર્વત્ર જકડી રાખે તેવાં થઈ પડ્યાં છે. લેખકે શ્રીલંકાના નુવારા ઈલિયા પ્રદેશનું વર્ણન કરતાં નોંધેલ શબ્દો : “એનાં રમણીય અને મનોહર ચિત્રો આંખો સામેથી પસાર થઈ રહ્યાં હતાં. ગમે તેવો જડ કે બુદ્ધિહીન અથવા બુદ્ધિશાળી અને સૌમ્ય પ્રકૃતિનો માણસ હોય એને પણ આ વહેતી હવા અને પર્વતોના ઢોળાવો ઉપર છવાયેલી લીલોતરી તરબતર કરતી રહે છે. આપણું મન આ બધું જોતાં પૂનમના ચાંદની જેમ ખીલી ઊઠે છે.” શબ્દાન્તરે લેખકની અભિવ્યક્તિ કલાને લાગુ પડે છે

પ્રવાસનો પ્રથમ પડાવ નોર્વેના ઓસ્લો નગરમાં કર્યો છે. વિશ્વનું અને સવિશેષતઃ નોર્વેનું ગૌરવ એવા ફોગ્નર પાર્કમાં સ્થિત ‘વિગેલેન્ડ સ્કલચર પાર્ક’નો

સૌંદર્યાન્વેષી ધારાપ્રવાહી પરિચય વાચકને સ્પર્શી જાય તેવો છે. અહીં નોર્વેના શિલ્પકાર વિગેલેન્ડ (૧૮૬૮ – ૧૯૪૩) કૃત ૨૧૨ બ્રોન્ઝ અને ગ્રેનાઈટમાં કંડારેલાં નગ્નશિલ્પોનો પરિચય કરાવતાં લેખક માઈકેલએન્જેલો, ઓશોની વિચારધારા અને ખજૂરાહોનાં શિલ્પોની સ્મૃતિ તાજી કરીને નગ્નશિલ્પોનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરતાં નોંધેલ શબ્દો : “આ શિલ્પો એ... માનવજીવનની શારીરિક-માનસિક જરૂરિયાતોને વાસ્તવિક રીતે ઉજાગર કરી છે. આપણાં ખજૂરાહોનાં શિલ્પોનાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની ગતિ તરફ નિર્દેશ છે, ઓશોએ સંભોગથી સમાધિની વાત કરી છે, એમ અહીં આ શિલ્પોમાં જે માનવનો ગોપિત અંચળો છે એને દુનિયાના ચોકમાં ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. એમાં કશું જ અનુચિત લાગતું નથી. આ શિલ્પો અથેતિ જોયા પછી આપણા મનના વિકારનો વિરામ મળે છે, એ કલાકારની મહાન સિદ્ધિ છે.” સુચિતનીય બની રહે છે. પરંતુ આ સાથે જ શ્રીલંકાના નુવારા-ઈલિયાના સૌંદર્યખચિત પ્રદેશો અને તેના સાંનિધ્યમાં સ્થિત ચાના બગીચામાં કામ કરતી તમિલ મહિલાઓ સંદર્ભોનું અવલોકન “એમને તો આ કાયમી થઈ ગયું છે. જો એ આ ઝરણાં અને ધોધને જોવા રોકાય તો પોતાના રોટલાનું શું ? એમને તો સૌંદર્યનું સૌંદર્ય કહો કે જીવતર કહો, માત્ર આ ચાની પત્તીઓ ચૂંટવાનું જ નસીબમાં લખેલું છે. ઉપર આકાશ અને નીચે પર્વતોનું પડાખું સેવવાનું, વાંસના ઢૂંગા ઊભા કરીને અંદર રાતવાસો કરવાનો, સવારે સૂરજદેવનાં દર્શન સાથે શરૂ થતો નવો દિવસ ચાના બગીચામાં પસાર થઈ જાય” – ઘણું બધું કહી જાય છે. અર્થાત્ અંતતઃ વિશ્વ સાંસ્કૃતિક ધરોહર કોના ઉપભોગ માટે ? લેખકની આ સંવેદનશીલતા – ચિંતા અને ચિંતન – વાચકના ચિત્તને પણ હલાવી જાય છે. નવા નવા દરિયાઈ માર્ગો શોધવા માટે ખ્યાત તેમજ પ્રાયઃ આખી દુનિયા ઉપર રાજ કરનાર એક નાનકડા દેશ પોર્ટુગલ ઉપર લેખક આફ્રીન છે. તેનો વિગતે ઇતિહાસ, તેનાં સ્મારકો અને આ પૈકી ‘મોન્યુમેન્ટ ટુ ધ ડિસ્કવરીઝ’ સ્મારકને ‘પોર્ટુગલના નાગરિકોનું સાહસ અને બહાદુરીનું પ્રતીક’ ગણાવીને આ સ્મારકમાં સમાવિષ્ટ મુખ્ય નાવિકો-સાગરખેડુઓ વગેરેની સિદ્ધિઓને ઉજાગર કરી આપવાની સાથે જ આ ભવ્ય

અને દુરંદેશિતાશીલ સ્મારકની સામે બેસીને લેખક વિચારે છે કે ‘આપણે શું કરી શકીએ એમ છીએ ?’ આ વિચાર આપણી ચેતનાને ઢંઢોળવા માટે ચિનગારી સમ બની રહે છે. આ સાથે જ પોર્ટો, મેડ્રિડ અને વિલેનાનાં વર્ણનો પણ ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. વિદેશમાં પર્યટન દરમિયાન અનુભવેલ કેટલીક સુખદ બાબતો સંદર્ભે ભારતમાં તે વિશે સેવવામાં આવતી ભારે ઉપેક્ષાની લેખક આકોશ સાથે નોંધ લેતા રહ્યા છે. આ સંબંધી લેખકનું મંતવ્ય : ‘સંવેદના અને નાગરિક ચેતના સંદર્ભે પરદેશમાંથી ઘણું બધું નવું શીખવા જેવું છે.’ ચિંતનીય બની રહે છે નોંધવું રહ્યું કે લેખકે મુલાકાત લીધેલ વિદેશોનાં પ્રવાસન-કેન્દ્રો પૈકી મોટા ભાગનાં કેન્દ્રો યુનેસ્કો દ્વારા વિશ્વ સાંસ્કૃતિક વિરાસત જાહેર કરવામાં આવેલાં છે

આપણા દેશનાં પર્યટનસ્થળો પૈકી પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી હર્ષાભર્યાં એવાં ચેરાપુંજ, મેઘાલય, દાવકી-ભારત-બાંગ્લાદેશ સરહદનો પ્રદેશ અને કાન્હા આપણાં હોવાં છતાંય તેનાથી આપણે અલ્પપરિચિત છીએ એવાં આ સ્થળોનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ વનરાજિથી ખચિત જંગલો, પક્ષીઓ, લોકજીવન વગેરેનો હૃદયંગમ પરિચય કરાવવાની સાથે જ ઔદ્યોગિકરણના કારણે પ્રદૂષણે કબજો જમાવેલો છે તેથી પ્રકૃતિ ચોધાર આંસુએ રડી રહી છે’ તેની અને ‘રોડ ઉપર હરતી ફરતી ગરીબી’ની નોંધ લેવાનું લેખક ચૂક્યા નથી. મેઘાલયમાં પ્રચલિત માતૃવંશીય સાંસ્કૃતિકની પ્રથા અને પુરુષો આળસુ પ્રકૃતિ હોવાનું પણ નોંધ્યું છે આ ઉપરાંત સાહિત્ય અકાદમી, દ્વારા નેહુમાં આયોજિત ‘અખિલ ભારતીય કવિતા મહોત્સવ’માં કવિ/લેખકની ભાગીદારી અને ત્યાર બાદ મેઘાલયની દક્ષિણે દાવકી પ્રદેશમાં ભારત-બાંગ્લાદેશની સરહદ-રેખા ઉમંગોટ નદી વચ્ચેથી પસાર થાય છે તે સ્થળની મુલાકાત અને આ સ્થળના નિવાસીઓની સ્થિતિનો અહેવાલ અને સરહદ વિભાજન આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં છે.

પ્રકૃતિધામોની સાથે સાથે આપણી આસ્થાનાં વિખ્યાત તીર્થધામો કે જે નિસર્ગલીલાથી પણ સંપન્ન છે, જેમ કે, અમરકંટક, મહેશ્વર, ઓમકારેશ્વર, સૂંધામાતા અને હસ્તગિરિની મુલાકાતોનાં ભક્તિભાવ અને પૌરાણિક કથાઓ સાથેનાં વર્ણનો પ્રવાસ અને યાત્રાની આહ્લાદક અનુભૂતિ કરાવે તેવાં છે. અલબત્ત, લેખક

પોતાને ‘દર્શનાર્થી કરતાં વધારે તો જિજ્ઞાસાર્થી’ ગણાવે છે. આમ છતાં તીર્થસ્થાનો પ્રતિ લેખકની પ્રપત્તિભાવપૂર્વકની આસ્થાનાં દર્શન આ વર્ણનોમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. આ સંબંધી એક ઉદાહરણ જોઈએ : “પર્વતો આપણાં પ્રાચીન તીર્થસ્થાનો છે. એ હિમાલય હોય, ગિરનાર હોય, અરવલ્લી કે શત્રુંજય હોય. એ નામ સાંભળતાંથી સાથે જ આપણાં એક નવી ચેતનાનો સંચાર થતો હોય છે. ઈશ્વર સાથે અનુસંધાન સાધવા માટેનું ઉત્તમ ક્ષેત્ર એ તીર્થસ્થાન છે જ્યાં મહાન પુરુષોની ચરણરજ પડેલી છે, જ્યાં એમની તપોભૂમિમાં છે એવી તીર્થભૂમિમાં આપણા મનની મલિનતાનો નાશ થાય છે અને પવિત્ર વિચારોનું ઝરણું વહેવા માંડે છે. પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં આપણા અહમ્મની બર્ફળી શિલાઓ ઓગણી જાય છે આપણાં જ આપણી શ્રદ્ધાની જ્યોતિ પ્રગટતી હોય છે, એ જ છે આપણી સંસ્કૃતિનો આત્મા. તેથી કોઈ પણ તીર્થક્ષેત્રનું નામ સાંભળતાંની સાથે જ ત્યાં જવા માટે આપણા ઘટમાં ઘોડા થનગનતા હોય છે.”

અહીં અત્ર-તત્ર કેટલાક તળપદા શબ્દો, જેમકે, ‘ઘાસલ’, ‘ઝટિયાં’, ‘ઝળબવું’, ‘ઢબૂરાયેલ’, ‘બૈરાં’, ‘ભૂરાંટો’, ‘રાડારાડ’, ‘વરાપ’, ‘હડીઓ’, ‘હાકોટીને’ વગેરેના પ્રયોગો ભાષાભિવ્યક્તિ ધારદાર બનાવતા હોઈ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. વધુમાં, વિદેશી સ્થળો / વ્યક્તિઓનાં નામો ગુજરાતીમાં નોંધવાની સાથે જ તેનાં રોમન લિપ્યંતરો કૌંસમાં આપ્યાં છે, જેમ કે, અડુલ્લા (Badulla), ડોરો (Douro), ડોરિયસ (Durius) કી (Qui), ફેલ્ડ (Fjeld) વગેરે, જેમાં લેખકની દૂરંદેશિતાનાં દર્શન થાય છે. આ ઉપરાંત મુલાકાત લીધેલ સ્થળોનાં વર્તમાનમાં પ્રચલિત નામ ઉપરાંત પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમાં કે લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત નામો પણ કાળજીથી દર્શાવ્યાં છે, જેમ કે મેડ્રિડ – મેત્રાગર્તા, ઉર્સરિયા, મેરિટસ લિસ્બન પાર્ટુગીઝમાં લિસ્બોયા કેન્ડી સેંકડાગલા, કાતુબુલુનુવારા; સુન્ધામાતા સૂંધાનો ભાંખરો, સૌગન્ધિકગિરિસ ચેરાપુંજ સોહરા, ચુરા, પુંજ વગેરે, તેમ જ પ્રવાસન સ્થળોના ૪૧ ફોટોગ્રાફ્સ મૂકવાથી ગ્રંથનું દસ્તાવેજ મૂલ્ય અદકેરું સોહી રહ્યું છે, પરંતુ આટલી કાળજી વચ્ચે આ ફોટોગ્રાફ્સની ઓળખ માટેનાં captions નોંધવા પ્રતિ ઉદાસીનતા પણ જોવા મળે છે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

સંસ્થા સમાચાર

યુનિવર્સિટી / કોલેજ વિભાગ

એલ ડી આર પી નું ગૌરવ

● એલ ડી આર પી આઈ ટી એન્ડ આર ની વિદ્યાર્થીની કૃષ્ણા ટાંકે બી ઈ (કમ્પ્યુટર એન્જિનિયરિંગ) ની ડિગ્રી CPI ૮.૦૮ સાથે વર્ષ ૨૦૧૯માં મેળવ્યા બાદ યુએસએની કેલિફોર્નિયા સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ. ઈ. (કમ્પ્યુટર સાયન્સ)ની ડિગ્રી ઉચ્ચ ગુણાંક સાથે મેળવવા ઉપરાંત એમેઝોન કંપનીના 'સ્ટુડન્ટ્સ એમ્બેસેડર' તરીકેની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરતાં આ કંપનીએ તેને સોફ્ટવેર ડેવલપર એન્જિનિયર તરીકેની નિમણૂક વાર્ષિક ૧૪૪૦૦૦ થી આપી છે. આ કંપનીમાં જોડાતાંની સાથે જ કંપનીએ તેને \$ ૮૬૦૦૦ ના શેર પણ આપ્યા. ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે કૃષ્ણા અભ્યાસમાં તેજસ્વી રહી હોવાની સાથે વિવિધ કાર્યશિબિરો, પરિસંવાદોમાં તેની સક્રિય ઉપસ્થિતિ ધ્યાનાર્હ બની રહી હતી તેણે બી. ઈ. ના અંતિમ વર્ષમાં 'Spam email filtering using saikit learning using machine learning' અને Human activity recognition using deep learning' વિશેના બે તેમજ એમ. ઈ.માં 'First person video activity recognition system.' વિશે પ્રોજેક્ટ રજૂ કર્યા હતા, જેમાં તેમની કાર્યનિષ્ઠા અને સંશોધકીય અભિગમ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. એલ.ડી.આર.પી.નાં એમ્બેસેડર કૃષ્ણા ટાંકેને ઉચ્ચસિદ્ધિ માટે હાર્દિક અભિનંદન.

ઔદ્યોગિક મુલાકાત

● બી. પી. કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન (બીબીએ)ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ગ્રેનીટો LLP (મોરબી)ની તા. ૨૦ જુલાઈ, ક્રિએટિવ ફોર્જ પ્રા. લિ. (શાપર, વેરાવળ), જિ. રાજકોટ)ની તા. ૨૩ જુલાઈ અને વસાણી પોલિમર્સ પ્રા. લિ.ની તા. ૨૪ જુલાઈના દિવસોમાં ઓનલાઈન ઔદ્યોગિક મુલાકાતોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું આ મુલાકાતો દરમિયાન સંબંધિત કંપનીઓના અધિકારીશ્રીઓ દ્વારા કંપનીના વ્યવસ્થાતંત્ર, ઉત્પાદન, વેચાણ, વગેરે સંબંધી વિગતે માહિતી આપવામાં આવી

હતી તેમજ પ્લાન્ટસની વર્ચ્યુલ મુલાકાત કરાવડાવવામાં આવી હતી.

કાર્યશિબિર

● બી. પી. કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન (બીબીએ) દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ માટે નીચે દર્શાવ્યા મુજબની કાર્યશિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું : 'Career in Insurance Sector' વિષય પર તા. ૬ જુલાઈ ના રોજ ગાંધીનગર જિલ્લાના LICના વિકાસ અધિકારી શ્રી મનોજ પાત્રાએ દુનિયાની સૌથી મોટી વીમા કંપનીઓમાં સમાવિષ્ટ LIC વિશે પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું હતું કે ભારત સરકારના સહયોગથી ચાલતી આ કંપનીમાં કારકિર્દી ઘડતર માટે ખૂબ ઉજવળ તકો છે, ખાસ તો ૫ વર્ષ સુધી કંપની સાથે એડવાઈઝર તરીકે સફળ રહો તો કંપનીમાં વિકાસ અધિકારી બનવા માટેની, તેમજ IFDAની પરીક્ષા થકી પણ કારકિર્દી કંડારી શકાય છે. તા. ૧૬ જુલાઈના રોજ Learning Challenges in Team.' વિષય પર યુનિવર્સિટીના કમ્યુનિકેશન ડિપાર્ટમેન્ટનાં શ્રી શુભ્રા ગૌતમે સફળ કારકિર્દીના ઘડતર માટે સ્કિલ ડેવલપ કરવા વિશે માર્ગદર્શન પૂરું પાડવાની સાથે સ્વાનુભવ આધારિત ટીપ્સ આપીને ટીમનું મહત્ત્વ, ટીમમાં આવતી વિવિધ સમસ્યાઓના ઉકેલ વગેરે સંબંધી મહત્ત્વપૂર્ણ સૂચનો પણ કર્યા હતાં તા. ૮ જુલાઈના રોજ 'Lawful and Legal Insights to Become Entrepreneur' વિશે શ્રી જયકિશન ફેફરે કંપનીનો અર્થ અને તેના વિવિધ પ્રકારો તેમજ કંપનીની સ્થાપનાથી લઈ તેનાં વિવિધ કાર્યો તથા સંબંધિત પ્રશ્નો બાબતે સમજ આપતાં તેને અસરકર્તા વ્યવસાયલક્ષી તેમજ આર્થિક પરિબળો, કાનૂની બાબતો, ટેકનોલોજિકલ તેમજ ફાયનાન્સિયલ એનાલિસિસની માહિતી આપી હતી. તા. ૧૪/૭/૨૦૨૧ ના રોજ 'Learning Problem, Solving with Critical Thinking.' વિશે શ્રી સ્વસ્તિ મેડમે સ્કિલની આવશ્યકતા અને તેના વિકાસ માટે કોઈ સમસ્યાના ઉકેલ પૂર્વે તેનાં લક્ષણો સમજીને તેનું નિદાન

કરી તેનો ઉપચાર કરવા બાબતે સમજણ આપી હતી. તા ૧૫ જુલાઈ ના રોજ 'Document Desing and Its Advantages' વિષય પર ડૉ. નેહા ત્રિવેદીએ કારકિર્દીના ઘડતર માટે વિદ્યાર્થીઓને સ્કિલ ડેવલપ કરવા માટે જરૂરી બાબતો જણાવવા ઉપરાંત તેમાં કેવા પ્રકારના શબ્દોનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમજ યોગ્ય ફોર્મેટિંગ વિશે સમજણ પૂરી પાડી હતી. અલ્યુમની વિદ્યાર્થીઓ માટે 'Being Vigilant Pays off' વિષય પર વર્કશોપનું આયોજન તા ૨૭ જુલાઈના રોજ કરવામાં આવતાં કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના મેનેજમેન્ટ ફેકલ્ટીના ડીન તેમજ એસ. વી. ઈનોવેશન ફાઉન્ડેશનના CEO ડૉ. ભાવિન પંડ્યાએ સફળ કારકિર્દીના ઘડતર માટે વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસનું મહત્ત્વ, અભ્યાસમાં વિકલ્પની પસંદગી, અભ્યાસ દરમ્યાનના પડકારો અને ત્યાર બાદ યોગ્ય પ્લેસમેન્ટ કઈ રીતે મેળવવું તે બાબતે માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. આ સાથે MBA જેવા કોર્સની પસંદગી કરવામાં આવે તો ગુજરાતમાં આવનાર દિવસોમાં અનેક મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓનાં રોકાણ આવવાનાં હોઈ ગુજરાતમાં જ ઉચ્ચ અભ્યાસ તેમજ સફળ કારકિર્દી માટે યોગ્ય વિકલ્પ ગણાવ્યો હતો. ઉલ્લેખનીય છે કે આ તમામ કાર્યશિબિરોના પ્રારંભમાં આચાર્યશ્રી ડૉ. રમાકાન્ત પૃષ્ઠી દ્વારા પ્રસંગોચિત્ત ઉદ્બોધનમાં કાર્યશિબિરોનું મહત્ત્વ, ઉપાચાર્ય ડૉ. જયેશ તન્ના દ્વારા સંબંધિત વિષયની માહિતી અને પ્રસંગોચિત્ત ભૂમિકા તથા પ્રા. આશિષ ભુવા દ્વારા અતિથિ વક્તાશ્રીઓને આવકારવામાં આવ્યા હતા.

કોરોના અને સ.વિ.કે. મંડળ

● કોરોના મહામારીના સમયમાં 'કોરોના યોદ્ધા'- 'Covid Warrior' તરીકે માનવતાસભર બહુઆયામી ઉત્કૃષ્ટ સેવાઓ જેમકે, સુખ-સગવડયુક્ત કોરોન્ટાઈન સેન્ટર, અસરગ્રસ્તોને અનાજ કીટ તથા સવાર-સાંજ ભોજન પૂરું પાડવું વગેરે બદલ મહેસાણા જિલ્લા વહીવટી અને આરોગ્ય તંત્ર દ્વારા રાષ્ટ્રના ૭૫મા સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી પ્રસંગે સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડીને ગુજરાત રાજ્યના માનનીય મંત્રીશ્રી કુંવરજી બાવળિયાના વરદ્હહસ્તે સન્માનપત્ર અર્પણ કરીને સન્માનિત કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત કડી તાલુકા સ્તરની ઉજવણી પ્રસંગે પણ સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડીને આ બધી સેવાઓના ઉપલક્ષ્યમાં સન્માનપત્ર એનાયત કરીને

સન્માનિત કરવામાં આવ્યું છે.

ગુરુપૂર્ણિમા

● આર એચ પટેલ ઈંગ્લિશ મીડિયમ બી એડ્. કોલેજમાં ગુરુ પૂર્ણિમાની ઉજવણી અંતર્ગત તાલીમાર્થીઓએ સમાજમાં ગુરુનું મહત્ત્વ વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી ગુરુની વિશેષતાઓ ધ્યાનમાં લઈ પ્રાર્થના, દ્રુહા, નૃત્ય, રજૂ કર્યા હતાં. જ્યારે એસ. એસ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશનમાં 'ગુરુ વિના જ્ઞાન નહીં, તેમજ ગુરુ આકૃતિ નથી, આત્મીય છે.' વિષય પર વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

● બી. પી. કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન (બીબીએ) દ્વારા ઓનલાઈન માધ્યમથી ગુરુપૂર્ણિમાની ઉજવણી કરવામાં આવતાં ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા. પ્રારંભમાં આચાર્ય ડૉ. રમાકાન્ત પૃષ્ઠીએ સમય પાલન તેમજ મન રૂપી ગુરુનું મહત્ત્વ સમજાવીને વિદ્યાર્થીઓને શુભકામનાઓ પાઠવી હતી. વિદ્યાર્થીઓએ ગુરુમહિમા વિશે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા.

પીએચ ડી

● કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર દ્વારા નીચે દર્શાવેલા વિદ્યાર્થીઓને તેમના નામ સામે જણાવેલ શોધપ્રબંધ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦ થી જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧ દરમિયાન સ્વીકારીને તેમને Ph.D. ની ડિગ્રી એનાયત કરવામાં આવી

Biotechnology :

1. Tripathi, Archana Durgashankar : 'Studies on Tannase Producing Microbes from Tannin Rich Substrates and their Applications' / Subject : Biotechnology/ Guide : Dr. Lakshmi. B. Ref. N0. Ph.D. / 453/ 2021. 11/06/2021.

Chemistry :

2. Parmar, Tejasvi Harilal : 'Studies on Biological Evaluation of Some Heterocyclic Compounds' / Subject : Chemistry / Guide Dr. Chetankumar B. Sangani. Ref. N0. Ph.D. / 454/ 2021. 08/07/2021.

English :

3. Dube, Pratima Vidyanand : 'Towards A Curriculum Design to Bridge the Dispar

ity Between Existing Communicative Proficiency of Law Students of National Law Universities of India and Skill Expectations of the Legal Profession' / Subject : English / Guide : Dr. Manish A. Vyas. Ref. N0. Ph.D. / 456/ 2021. 16/07/2021.

Management :

4. Acharya, Vishal Arvindkumar : 'A Study on Impact of Demographic, Socio-Economic and Attitudinal Factors on Financial Risk Tolerance of the Investors' / Subject : Management / Guide : Dr. S. O. Junare. Ref. N0. Ph.D. / 451/ 2021. 26/05/ 2021.

5. Jain, Dipika Padamchand : 'A Study of Corporate Governance Practices In Indian Banking Sector' /Subject : Management / Guide : Dr. Priyanka B. Pathak. Ref. N0. Ph.D. / 447/ 2021. 04/02/2021.

Pharmaceutical Science :

6. Gangil, Jeetu : 'An Investigation of Efficacy, Safety and Tolerability of Antimalarial Drug Regimens: A Meta-Analysis Approach' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Bhaswat Chakraborty. Ref. N0. Ph.D. / 454/ 2021. 08/07/2021.

7. Vegad, Kunjal Labhubhai : 'Development of Herbal Formulation for Osteoporosis by Target Based Approach' / Subject : Pharmaceutical Science / Guide : Dr. Niranjana S. Kanaki. Ref. N0. Ph.D. / 452/ 2021. 09/06/2021.

વ્યાખ્યાન

● એસ એસ પટેલ કૉલેજ ઓફ એજ્યુકેશન અને આર એચ પટેલ ઇંગ્લિશ મીડિયમ બી એડ્ કોલેજમાં તાલીમાર્થીઓ માટે પ્રો વીણાબેન પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ તા. ૨૧ જુલાઈના રોજ સર્વ

વિશ્વવિદ્યાલયના કોમ્યુનિકેશન સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ ડિપાર્ટમેન્ટ અને ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇન્ટરનેશનલ રિલેશન વિભાગ દ્વારા એક્સપર્ટ સેશનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેમાં તજજ્ઞ તરીકે સદર વિભાગનાં તજજ્ઞ ડૉ. નેહા પટેલ, પ્રા શુભા ગૌતમ, અને પ્રા સ્વસ્તિ રેનાએ કોમ્યુનિકેશન સ્કીલ, સોફ્ટ સ્કિલ ડેવલપમેન્ટના ઉદ્દેશો, પ્લેસમેન્ટ, સફળતા મેળવવાની યાવી, સ્પોકન ઈંગ્લિશ મોડ્યુલ, રીડિંગ મોડ્યુલ, ઇન્ટરનેશનલ ફેકલ્ટી ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ, સ્ટુડન્ટ ઈમ્પ્રૂવમેન્ટ પ્રોગ્રામ અને ચિલ્ડ્રન ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ વિશે જાણકારી આપી હતી તા ૨૭ જુલાઈ ના રોજ ડૉ. શિવાની ત્રિવેદીએ WECના ઉદ્દેશો, માનસશાસ્ત્રીય કસોટી, ઈન્ટરવ્યૂ જુદા જુદા પ્રકારની મુલાકાતો, સમૂહ પ્રવૃત્તિઓ, ડિજિટલ માર્કેટીંગ વગેરે વિશે સમજણ પૂરી પાડી હતી. તા. ૩, ઓગસ્ટના રોજ આયોજિત વ્યાખ્યાનમાં ડૉ. રણછોડ રથવી અને પ્રા નોરીન મેડમે સ્ક્રિકલ એજ્યુકેશન અને લક્ષ્ય ડિપાર્ટમેન્ટના હેતુઓ, ઉદ્દેશો વિવિધ રમતો વગેરે વિશેની માહિતી આપી હતી. જ્યારે તા. ૧૩ ઓગસ્ટના રોજ ડૉ. ધર્મેન્દ્ર પટેલે સર્વ નેતૃત્વ કાર્યક્રમ વિશે સમજ આપી હતી. આ વ્યાખ્યાનોમાં બંને કોલેજના એચ. ઓ. ડી. અનુક્રમે ડૉ. જિજ્ઞાસાબેન જોશી અને ડૉ. કુસુમબેન યાદવ, અધ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા અને પોતાના પ્રતિભાવો રજૂ કર્યા હતા.

સ્વાતંત્ર્ય પર્વ

● તા. ૧૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧ના રોજ રાષ્ટ્રના ૭૫મા સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી નિમિત્તે સર્વ વિદ્યાલય, કડીમાં સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ અને કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળના મંત્રીશ્રી ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ દ્વારા ધ્વજવંદન કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ અને કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળના ચેરમેનશ્રી અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે પ્રાસંગિક ઉદ્બોધનમાં સ્વાતંત્ર્ય પર્વ પ્રસંગે શુભકામનાઓ પાઠવીને રાષ્ટ્ર માટે નાગરિક ધર્મનું પાલન કરવા તેમજ કોરોના મહામારીમાંથી બચવા માટે સરકારશ્રીની ગાઈડલાઈન્સનું ચુસ્ત પાલન કરવા અપીલ કરી હતી. આ સાથે જ સર્વ વિદ્યાલયના ગાંધીનગર કેમ્પસ, સેક્ટર-૨૩માં કેમ્પસ ડાયરેક્ટર ડૉ. સોમભાઈ પટેલના હસ્તે ધ્વજવંદન કરાવવામાં આવ્યું હતું.

કલાત્મક પ્રવૃત્તિઓ

● શ્રીમતી આર. એન. પ્રાથમિક શાળામાં ફૂલદાની ચિત્રસ્પર્ધા તથા આસીપાલવ સહિતનાં વિવિધ પાંદડાં, ફૂલો, શાકભાજી અને પૂંદામાંથી વિવિધ આકારો બનાવવાની તથા હસ્તકલાની પ્રવૃત્તિઓ, એસ. જી અને એસ. વી. ઇંગ્લિશ મીડિયમ પ્રાયમરી સ્કૂલમાં રંગીન કાગળમાંથી બુકમાર્ક તથા ચિત્રો અને રેતીની ડિઝાઇન, માસ્ક તથા પેપર કાફ્ટ બનાવવાની; એમ. બી. પટેલ કન્યા પ્રાથમિક શાળામાં કાગળમાંથી પક્ષીઓ તથા સિલાઈ વગર માસ્ક બનાવવાની અને શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળામાં વિવિધ પાંદડાં, ફૂલો, શાકભાજી અને પૂંદામાંથી વિવિધ આકારો, માસ્ક બનાવવાની, અનાજ-કઠોળમાંથી રાષ્ટ્રધ્વજ તેમજ વિવિધ ડિઝાઇનનો બનાવવાની પ્રવૃત્તિઓનું ઓનલાઇન આયોજન કરવામાં આવ્યું.

ગુરુપૂર્ણિમા

● શ્રીમતી આર એન પટેલ પ્રાયમરી સ્કૂલ, શ્રીમતી એમ. બી. પટેલ કન્યા પ્રાથમિક શાળા, શ્રીમતી એસ. જી. અને શ્રી એસ. વી. ઇંગ્લિશ મીડિયમ પ્રાયમરી સ્કૂલ તથા વી. એમ. પટેલ કુમાર અને શ્રીમતી એચ. વી. પટેલ કન્યા બાલમંદિરમાં ગુરુપૂર્ણિમાની ઉજવણી ઓનલાઇનથી કરવામાં આવી. સંબંધિત શાળાના આચાર્યશ્રીઓ, શિક્ષકો દ્વારા ગુરુનું મહત્ત્વ સમજાવીને વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાં ગુરુતુલ્ય માતા-પિતા અને દાદા-દાદીનું પૂજન કરવા શીખ આપી હતી.

પ્રવેશોત્સવ

● શ્રી વી. એમ. પટેલ કુમાર અને શ્રીમતી એચ. વી. પટેલ કન્યા બાલમંદિરના બાળકોનો તા. ૭/૬/૨૦૨૧ના રોજ ઓનલાઇન પ્રવેશોત્સવ ઉજવાયો. આ અન્વયે ડાયરેક્ટર શ્રી કિરણબેન પટેલ તથા પ્રિન્સિપાલ

શ્રી મીનાક્ષીબેન અને સ્ટાફ દ્વારા માતા સરસ્વતીની વંદના-સ્તવન કરીને બાળકોને આવકારવામાં આવ્યાં હતાં.

વિશ્વયોગદિન

● વિશ્વભરમાં તા. ૨૧ જૂન 'વિશ્વયોગદિન'ની શ્રીમતી આર. એન. પટેલ પ્રાયમરી સ્કૂલ, શ્રીમતી એમ. બી. પટેલ ગર્લ્સ પ્રાયમરી સ્કૂલ, શ્રીમતી એસ. જી. અને એસ. વી. ઇંગ્લિશ મીડિયમ પ્રાયમરી સ્કૂલ, કડી નાગરિક સહકારી બેંક પ્રાથમિક શાળા અને શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળા દ્વારા ઓનલાઇન ઊજવણી કરવામાં આવી. આ અન્વયે આ બધી શાળાઓ દ્વારા પોતપોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઓનલાઇનથી જીવનમાં યોગનું મહત્ત્વ સમજાવીને નિયમિતપણે યોગ કરવા શીખ આપવામાં આવી હતી.

વૃક્ષારોપણ

● 'કોવીડ-૧૯' મહામારી સામેની લડતમાં સમર્પિત બની રહી જીવના જોખમે સેવાઓ આપનારાં વિવિધ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓની સેવાઓને બિરદાવીને આભારદર્શનની લાગણી વ્યક્ત કરવા તેમજ કેમ્પસમાં પ્રદૂષણ મુક્ત નૈસર્ગિક વાતાવરણ મળી રહે તેમજ ઓક્સિજનના પ્રમાણમાં વધારો થાય તે હેતુ સર્વ વિદ્યાલય કેમ્પસ, કડીમાં ૨૦૦૧ જેટલા છોડવાઓ કેમ્પસમાં ફરજ બજાવતાં ૯૨૫ (૫૫૨ પુરુષ અને ૩૭૨ મહિલા) કર્મચારીઓ દ્વારા રોપવામાં આવ્યા. ઉલ્લેખનીય છે કે આ કેમ્પસ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વનરાજી ધરાવતું હરિયાળું કેમ્પસ છે. આ પ્રસંગે મંડળના ચેરમેનશ્રી અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રેસિડેન્ટશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, મંત્રીશ્રીઓ સર્વશ્રી ડૉ. મણિભાઈ પટેલ અને શ્રી સંજયભાઈ પટેલ, ભગીની સંસ્થાઓના આચાર્યશ્રીઓ, કર્મચારીઓ વગેરે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્ત : કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું દ્વિમાસિક વૃત્તપત્ર
 વર્ષ : ૧૧, અંક : ૪, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧, સળંગ અંક : ૬૪
 સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ
 પ્રકાશક : કુલસચિવ, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬ ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૪ ૪૬૯૦
 ટાઈપસેટિંગ અને મુદ્રક : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,
 અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ફોન : ૨૬૫૬ ૪૨૭૯

राष्ट्रं गौरव : नोबेल अवोर्डथी विभूषित डॉ. सुब्रह्मण्यम चंद्रशेखर : फोटो गेलेरी

Chandra receiving the Nobel Prize in physics from King Carl XVI Gustav of Sweden, Stockholm, 1983. Photograph by Jan Collisio.

Chandra receiving the National Medal of Science from President Lyndon B. Johnson, Washington, DC, 1967

Professor Chandrasekhar with his uncle C. V. Raman, 1951

With Prime Minister Indira Gandhi, New Delhi, 13 November 1968

Chandra and Lalitha after their marriage, Madras, 1936

Chandra Vilas, the Ayyars' home in Madras where Chandra lived before going to England.

Sarva Vishwavidyalaya Vr̥tta : Bimonthly News Letter of Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar
Year 11, Issue No. 3 JulyAugust 2021
Editor : Manibhai Prajapati
Published by Registrar, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Sector-15,
L.D.R.P. Engineering College Campus, Gandhinagar-382016
Printed by : Sharda Mudranalay, 201, Tilakraj, Panchwati 1st lane, Ambawadi, Ahmedabad-6

તા. ૧૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧ ના રોજ રાષ્ટ્રના ૭૫મા સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી નિમિત્તે
સર્વ વિદ્યાલયના ગાંધીનગર કેમ્પસ, સેક્ટર-૨૨માં કેમ્પસ ડાયરેક્ટર
ડૉ. સોમભાઈ પટેલ ધ્વજવંદન કરાવી રહ્યા છે તે પ્રસંગનું દ્રશ્ય.

